

MEDEDELINGEN DER KONINKLIJKE NEDERLANDSE
AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN, AFD. LETTERKUNDE
NIEUWE REEKS, DEEL 49 – No. 7

CURIALE APPRECIATIES
VAN DE PRIESTER-POLITICUS
SCHAEPMAN

J.A. BORNEWASSER

ISBN 0-444-85667-6

IN VERKORTE VORM UITGESPROKEN IN DE VERGADERING VAN
11 NOVEMBER 1985

INLEIDING

Over de priester Herman Johan Aloysius Marie Schaepman (1844–1903) – „Dr. Schaepman”, zoals hij onder zijn artikelen en brieven schreef en door zijn geloofsgenoten werd genoemd – zijn in de loop van deze eeuw enkele uitvoerige werken verschenen.¹ Hun omvang kan evenwel moeilijk tot graadmeter dienen voor hun diepgang. Zelfs wie met mij van mening is, dat het driedelige werk van Witlox genoeg materiaal bevat voor het gecompliceerde „karakterbeeld” dat de auteur zelf ontwierp, blijft zich verwonderen over het door tegenstrijdigheden gekenmerkte optreden van de belangrijkste voorman in het emancipatieproces der Nederlandse katholieken. Om de mens Schaepman ten diepste te peilen, leest men ook nu nog met profijt de reeds voor de Tweede Wereldoorlog uitgekomen biografische schetsen van de hand van Gerard Brom en Jan Romein.² Ondanks hun beknoptheid hebben ze wezenlijk bijgedragen tot het in kaart brengen van het spanningsveld, waarop de verbale geweldenaar en onstuimige politicus – te onstuimig om hem zonder aarzeling staatsman te noemen – zich heel zijn leven heeft bewogen.

Op grond van literatuur en recent bronnenonderzoek zou ik dat veld als volgt willen omschrijven. Het ging om spanningen tussen dichterlijke aandrift en politieke strijd lust, ideologische verabsoluteringsdrang en gevoel voor politieke betrekkelijkheid, ongepolijste robuustheid en innerlijke tederheid, religieuze aanleg en wereldse zin, lichtgeraaktheid in levensbeschouwelijke kwesties en natuurlijke bonhomie, streven naar nationale acculturatie en oriëntatie op de Kerk van Rome, geestelijk non-conformisme en kerkelijke gezagsgetrouwheid, literair aangeklede overdrijvingszucht en praktische realiteitszin, onafhankelijkheid van staatkundige visie en streven naar partijpolitieke eenheid, jaloers gecultiveerde aanspraak op leiderschap en ontembaar gebleken hang tot het conflictueuze, gepretendeerde beginselvastheid en onvermijdelijk opportunisme. Wellicht is de spanning tussen – om met Romein te spreken – „ruimheid en onvoorwaardelijkheid”³ de meest fundamentele geweest.

1. J. Persyn, *Dr. Schaepman* (3 dln; I en II: Utrecht-Amsterdam-Antwerpen, 1912–1916; III: 's-Gravenhage, s.a.), niet verder komend dan tot 1881; J. van Wely, *Schaepman. Levensverhaal* (Bussum, 1952); J. Witlox, *Schaepman als staatsman* (3 dln; Amsterdam, 1960), postuum verschenen naar een onveranderd manuscript, dat sinds het begin van de jaren veertig was blijven liggen.
2. G. Brom, *Schaepman* (Haarlem, 1936); J. Romein, „Herman Schaepman. 's Pausen Zwitser” in: J. en A. Romein, *Erflaters van onze beschaving* (4 dln; Amsterdam, 1938–1940) IV, 178–208, (7e dr.; Amsterdam, 1956) 772–794.
3. Romein, „Herman Schaepman”, 789.

Schaepmans leven werd niet alleen getekend door spanningen en tegenstellingen maar ook door ten dele verborgen gebleven ervaringen en moeilijk te doorgronden gevoelens. Dat hij zelf een aantal zaken nooit of te nimmer aan de openbaarheid prijsgegeven wilde zien, staat vast: krachtens testamentaire beschikking werden na zijn dood twee kisten met correspondentie verbrand. Hebben de vurig verlangde pauselijke onderscheidingen, die hem eerst in zijn laatste levensjaren ten deel vielen, alles goedgemaakt hetgeen er tussen hem en zijn kerkelijke superieuren aan tegenstellingen bestond? „Het blijve zijn geheim”,⁴ aldus Romein na een soortgelijke vraag te hebben gesteld.

Eerbiediging van deze resignatie heeft het moeten afleggen tegen de professionele nieuwsgierigheid waarmee ik de sinds enige jaren toegankelijke Vaticaanse archivalia, betrekking hebbend op de curiale bemoeienissen met Nederland onder het pontificaat van paus Leo XIII (1878–1903), aan een voorlopig onderzoek heb onderworpen. Dat zou ik niet zo effectief hebben kunnen doen, wanneer niet J.P. de Valk, verbonden aan het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, voorbereidend werk had verricht.⁵ Nu kon ik onder aanzienlijke tijdsbesparing te Rome aan de vele, uit archivalisch oogpunt slecht geordende stukken een aantal relevante gegevens ontlenen. Hieraan is, onder gebruikmaking van corresponderend materiaal uit Nederlandse bisdomarchieven en enige buitenlandse literatuur, de navolgende mededeling gewijd.

STATUS QUAESTIONIS

De relatie tussen Schaepman en zijn kerkelijke overheden is gedurende het grootste gedeelte van zijn in 1880 begonnen parlementaire carrière voorwerp geweest van telkens terugkerende speculaties. Zowel vriend en vijand als niet-katholieken en geloofsgenoten hebben zich, veelal in bedekte termen, beijverd het optreden van de eerste priester-politicus in de Nederlandse geschiedenis te plaatsen tegen de achtergrond van kerkelijke gezagsverhoudingen.

4. *Ibid.*, 794.

5. Drs. J.P. de Valk werkt aan een analytische inventarisatie van alle Romeinse archivalia die op de Nederlandse geschiedenis van 1830–1903 betrekking hebben. De door mij geraadpleegde stukken bevinden zich voor het overgrote deel in het Archivio Segreto Vaticano (ASV). De meeste gegevens ontleende ik aan het archief van de Staatssecretarie = Segreteria di Stato (SdS). Voor de laatste jaren is ook gebruik gemaakt van stukken uit het archief van de Congregatie van Buitengewone Kerkelijke Aangelegenheden = Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (AES). Het archief van de Haagse nuntiatur = Nunziatura dell’Aja(Aja), dat sinds enige decennia in het ASV berust, diende ter aanvulling. Vgl. de artikelen van J.P. de Valk over de „Romeinse Bronnen” in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw (DNK)*, nr. 1, okt. 1977, 34–56; nr. 2, maart 1978, 32–40; nr. 13, sept. 1982, 5–12 en het artikel van E.J. Greipl over het archief van de AES in: *Römische Quartalschrift (RQ)*, 79 (1984) 255–262.

In de eerste plaats betrof de belangstelling natuurlijk de Nederlandse kerkvoogden, in het bijzonder Schaepmans eigen bisschop, de aartsbisschop van Utrecht. Naar buiten toe hebben zij, op één uitzondering na, nooit expliciet van hun persoonlijke gezindheid blijk gegeven. Die uitzondering is bekend genoeg gebleven. Ze had betrekking op het spreekverbod dat, naar algemeen werd aangenomen, de Haarlemse bisschop Bottemanne tijdens de kiesrechtstrijd van 1894 de enige katholieke „Takkiaan”, voorstander van uitgebreid kiesrecht, heeft opgelegd. De spotprenttekenaar Joh. Braakensiek beeldde de bisschop af, staande met de lier in zijn pontificale handen tegenover de aan zijn bureau gezeten priester. De tekening kreeg als onderschrift mee: „Mijn zoon, laat die ‘Handelingen’ rusten en bedenk, dat ge dichter zijt!”⁶ Toch heeft de Schaepman-literatuur dit verbod nooit tot historische zekerheid weten te brengen. Van Wely annooteerde dat er in Nederland geen archivalische gegevens over zouden bestaan⁷ en Witlox ging er, wonderlijk genoeg, geheel aan voorbij. In een op louter interne bronnen steunende geschiedenis van het bisdom Haarlem, die onlangs is verschenen, staat nog te lezen dat het vermoedelijk slechts om een verschil van mening ging over de aard van de katholieke sociale organisaties.⁸ „De doctor” zelf heeft over de alom vermoede spanningen een vanzelfsprekend stilzwijgen bewaard. Hij zag het immers als een beginsel het kerkelijk gezag geen aanleiding te geven tot openbaar optreden *in politicis*: „Een zoon der kerk daalt zwijgend ten grave, liever dan aan de vijanden der kerk de welkome gelegenheid te geven om nog eens te bouwen en na te bouwen over geestelijke onvrijheid en slaafsheid van geest”.⁹

Ook waar hij zich zeker wist van steun van zijn aartsbisschop, speelde Schaepman die nooit publiekelijk uit. Des te sterker stond hij namelijk bij de bestrijding van geloofsgenoten die – zoals hij eens heeft opgemerkt – „den knuppel van een weerprijder een kromstaf” wilden doen zijn.¹⁰ In 1892 verklaarde hij zelfverzekerd dat het episcopaat op geen enkel punt van politiek beleid van zich had laten horen, omdat katholieke politici dit zelf hadden te bepalen.¹¹ Dat zijn uitspraak zo goed als geheel overeenkomstig de waarheid zou blijven, was vooral te danken aan de afzonderlijke bisschoppen, die een openlijke stellingname niet aandurfd. Over de druk die op hen werd uitgeoefend geeft de literatuur slechts terloopse aanwijzingen. Zo blijkt uit enkele onopvallende en onuitgewerkte passages in

6. Afbeelding o.a. in Van Wely, *Schaepman*, tegenover p. 512 en Witlox, *Schaepman*, III, tegenover p. 145.

7. Van Wely, *Schaepman*, 517, noot 48, waar de auteur afgaat op een mededeling van de toenmalige archivaris van het bisdom Haarlem.

8. B. Voets, *Bewaar het toevertrouwde pand* (Hilversum, 1981) 138.

9. Witlox, *Schaepman*, III, 187.

10. Van Wely, *Schaepman*, 572; Witlox, *Schaepman*, III, 187.

11. Van Wely, *Schaepman*, 449.

het werk van Witlox, dat zowel Schaepman als zijn tegenstanders nu eens een beroep deden op interne steun van één of meer bisschoppen, dan weer pogingen ondernamen om de andere partij door hen de mond te laten snoeren. Met de aartsbisschop hield de omstreden priester-politicus regelmatig contact. Een enkele keer beklagde hij zich tegenover vrienden over gebrek aan voldoende steun. Toen hij in 1900 nog weer eens van alle kanten belaagd werd in de kwestie van de leerplicht, waarschuwde hij het dagblad *Het Centrum* voor al te nadrukkelijke hulp; het zou de aartsbisschop, die kennelijk als enig lid van het episcopaat hem met moeite de hand boven het hoofd hield, tot desavouerende maatregelen kunnen dwingen.¹²

Schaepman heeft van tijd tot tijd geleden onder episcopale verdenking en tegenwerking. Omtrent dit voor tijdgenoten publieke geheim heeft de vakliteratuur echter alleen maar een tip van de sluier opgelicht. Tot nu toe bleef onduidelijk hoe de onderling verschillend denkende bisschoppen enerzijds en de politiek onafhankelijk opererende maar kerkelijk gezagsgetrouwe clericus anderzijds met elkaar zijn omgegaan.

A fortiori geldt dit voor Schaepmans relaties met de Romeinse curie. Uiteraard zijn deze voor de politicus die als „s Pausen Zwitser” een plaats in Romeins *Erflaters* heeft gekregen, van levensbelang geweest. Een „man van den Paus” ben ik geboren, zo heeft hij aan het eind van zijn leven getuigd. In Rome had hij zijn doctorsgraad behaald. Hij had er als bisschoppelijk secretaris het Eerste Vaticaanse Concilie meegemaakt. Rome was voor hem ook na de val van de Pauselijke Staat de stad die alleen aan de Heilige Vader toebehoorde. In Leo XIII zag hij de plaatsbekleder van Christus, die niet de Restauratie, het herstel van het oude, maar herschepping en vernieuwing van de wereld volgens „de éénig ware beginselen” verkondigde. Geen wonder dat hij de hem in de jaren 1901 en 1902 verleende onderscheidingen evenals het „le plus fidèle de mes fils” waarmee de opperherder hem kort tevoren de hand had opgelegd, zo ongeveer als een prelude op de eeuwige beloning voor zijn politieke loopbaan beschouwde.¹³ Tegenstanders reageerden telkens met te verzekeren dat de paus natuurlijk niet de door Schaepman als eenling bepleite dienstplicht en leerplicht had goedgekeurd. Dat was ook de interpretatie van het episcopaat. Zelfs de aartsbisschop, die zijn weliswaar als lastig ervaren maar om zijn totale inzet gewaardeerde priester geenszins ongenegen was, schreef aan het te demonstratief juichende *Centrum*, dat de paus „in de verste verte niet” bedoeld had de doctor te onderscheiden met het oog op diens politieke richting.¹⁴ In woord en geschrift is de omstreden politicus

12. Witlox, *Schaepman*, II, 175, 318–320, 332, 392, 418–422 en III, 187, 210–211, 226.

13. H.J.A.M. Schaepman, *Verzamelde Dichtwerken* (5e dr.; Amsterdam, 1899) „Ter inleiding”; idem, *Menschen en boeken*, V (Utrecht, 1903) 78–126; Brom, *Schaepman*, 79.

14. Witlox, *Schaepman*, III, 226.

over zijn Romeinse betrekkingen steeds blijven zwijgen. Toen hij in 1901 voor de zoveelste keer uit Rome was teruggekeerd, verdedigde hij zich tegenover de gebruikelijke insinuaties van protestantse zijde met de woorden: „Op het Vatikaan heb ik geen andere instructiën ontvangen dan die van te volharden in den goeden strijd voor God en Vaderland, voor Kerk en Staat ...”¹⁵ Was dat ook van toepassing op vroeger jaren?

Witlox' standaardwerk laat ons hierover meer vermoeden dan dat het concrete gegevens verschaft. Toen Schaepman kort na de publikatie van zijn befaamde *Een Katholieke Partij. Proeve van een Program* (1883) uit Rome was teruggekeerd, berichtte hij opgetogen aan de historicus Nuyens, dat hij een persoonlijke audiëntie van een uur bij de paus had gehad. „Je suis fort content de vous” had Leo XIII gezegd, maar – zo voegde de briefschrijver er eerlijk aan toe – dat was aan het eind van het gesprek „en sloeg dus op het geheel”.¹⁶ Zijn verblijf te Rome in het begin van 1889 ging vergezeld van veronderstellingen in de niet-katholieke pers, volgens welke hij politiek zou worden uitgeschakeld en daarheen was gereisd om verantwoording af te leggen over zijn standpunt inzake de persoonlijke dienstplicht. Vanuit de eeuwige stad stuurde de over de tong gaande parlementariër echter niets dan goed nieuws: in een „heerlijke audiëntie” had de paus wederom zijn grote tevredenheid over hem betuigd en tot vier maal toe had hij overleg gepleegd met staatssecretaris Rampolla.¹⁷ Vervolgens: zou de priester-politicus, die tien jaar later tijdens de verhitte Tweede-Kamerdebatten over de verhinderde pauselijke deelname aan de Haagse Vredesconferentie omstandelijk het woord voerde, toen vooraf geen contact met de curie hebben gehad? Witlox weet er, evenals een latere auteur die over nieuw bronnenmateriaal kon beschikken, niets over te melden. Elders is echter, zonder bewijsplaats, opgemerkt dat Schaepman over deze kwestie voortdurend voeling onderhield met de Haagse nuntia-tuur. Alleen over het laatste levensjaar van de doctor is met zekerheid uit de literatuur bekend, dat hij in Rome studie maakte van documenten over de christen-democratie, die Rampolla hem ter beschikking had gesteld. Tevoren had hij in een vergadering van de katholieke Tweede-Kamerclub gerept over een circulaire van de staatssecretaris, welke betrokken diende te worden bij het bevorderen van de staatkundige eenheid onder de Nederlandse katholieken.¹⁸

Misschien is nog wel het meest opvallend, dat in de Schaepman-biografieën niet alleen de figuur van de Haagse internuntius zo goed als geheel

15. H.J.A.M. Schaepman, *Chronica over staatkunde en letteren*, 2e reeks (Utrecht, 1901) 19.

16. Witlox, *Schaepman*, I, 297.

17. *Ibid.*, II, 288–289.

18. G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie. De geschiedenis van de kabinetsformaties 1925–1929* (Kampen, 1980) 104–118; J.P. Gribling, *Willem Hubert Nolens 1860–1931* (Assen, 1978) 156; Witlox, *Schaepman*, III, 308, 437.

ontbreekt, maar dat hun auteurs zich ook niet verbazen over het gebrek aan aanduidingen in de richting van contacten tussen de curiale gezant en de priester-politicus. Zonder commentaar vermeldt Witlox, dat de internuntius in 1899 bij een Brabants Tweede-Kamerlid geïnformeerd moet hebben naar de wenselijkheid van een optreden van hogerhand, dit in verband met Schaeppmans pleidooien voor de leerplicht.¹⁹ Waarom zou een dergelijke interventie zich tot die éne keer hebben beperkt? Van mijn onderzoek in de archieven van de Staatssecretarie en de Haagse internuntiatuur viel op voorhand het nodige te verwachten.

PARALLELE LOPENDE VERLANGENS

De eerste en voorlopig enige maal dat ik Schaeppman in de curiale correspondentie ben tegengekomen, betreft een vrij onbeduidend gegeven uit het jaar 1876. Het vloeide voort uit een initiatief van de toenmalige internuntius Giovanni Capri. Deze had zich geërgerd aan een „perfide en gevaarlijke leugen” van een der vele vijanden, die ook in Nederland de Kerk en de H. Stoel met menigvuldige middelen trachtten te bestrijden. Zo heette het nu weer dat de Belgische revolutie van 1830 het werk was geweest van de katholieken en wel onder invloed van de curie. Om een dergelijke laster niet ongestraft te laten, wendde de internuntius zich tot de Utrechtse groot-seminarieprofessor in de kerkgeschiedenis, Dr. Schaeppman. Hij muntte immers uit door gezonde beginselen en toewijding aan de H. Stoel, genoot een grote reputatie als schrijver en hield op literair gebied de eer op van de Nederlandse katholieken. Omdat er in het internuntiatuurarchief ter zake dienende stukken lagen, vroeg Capri aan staatssecretaris Antonelli, of Schaeppman deze voor zijn studie mocht gebruiken en – voor zover nodig – openbaar maken. Het werd hem toegestaan op voorwaarde dat familieleden van de betrokkenen, inzonderheid zij die tot het Koninklijk Huis behoorden, geen aanstoot konden nemen. Het is gebleven bij voorbereidende werkzaamheden van de doctor, die overigens vol ijver aan het werk was getogen. De bemoedigende woorden die de opvolger van de inmiddels overleden Antonelli hem een jaar later bij een bezoek aan Rome moet hebben toegesproken, zijn derhalve zonder resultaat gebleven.²⁰

De toen reeds politiek geïnteresseerde kerkhistoricus had wel belangrijker zaken aan het hoofd dan verdediging van zijn geloofsgenoten met hulp van het verleden. Voor een goed begrip van de curiale appreciaties in de jaren tachtig en negentig moeten nu eerst diens vroege partijpolitieke wensen worden gezien.

19. Witlox, *Schaeppman*, III, 180–181. Voor de enige keer dat van contact tussen Schaeppman en de internuntius gewag wordt gemaakt: *ibid.*, II, 486.

20. SdS, rubr. 256, 1876, fasc. 1, f. 227–229; 1877, fasc. 1, f. 121–122.

In 1877 zette Schaepman zich in voor wat hij noemde „Een Centrum in het Nederlandsch Parlement”. Tegenover de steeds antiklerikaler wordende liberalen moesten volgens hem de katholieke volksvertegenwoordigers zich organiseren tot een eigen groepering, tot een kern waarbij ook anderen aansluiting konden vinden. Ook al zou – vanwege het heersende antipapisme – dit centrum wellicht alleen uit de zestien katholieken onder de Tweede-Kamerleden blijven bestaan, dan nog moest overeenkomstig recht en plicht tot zulk een „politieke partij” worden besloten. Het is duidelijk dat naar de inzichten van Schaepman een dergelijke concentratie, evenals de tot voorbeeld strekkende Duitse Centruumpartij, vóór alles een afweerfunctie zou moeten vervullen. Verdediging, vrijheid, onafhankelijkheid, handhaving, bescherming – dat waren de sleutelwoorden van zijn over een aantal artikelen verspreide betoog. Zoals de *Kulturkampf* het Centrum tot een hechte oppositiepartij had gemaakt, zo maakte haar Nederlandse tegenhangster, de onderwijspolitiek van het liberale kabinet-Kap-payne van de Coppello, een overeenkomstige politieke concentratie noodzakelijk.²¹

Daarmee week de toekomstige politicus af van hetgeen in de vroege jaren zeventig nog als hoogste wijsheid had gegolden. Toen had de convertiet S.P. Lipman de politieke taak der Nederlandse katholieken nog buiten alle partijverband bestendigd willen zien. Toen had het katholieke kamerlid C.J.B. Heydenrijck zijn andersdenkende medeleden nog gerustgesteld met de mededeling dat de katholieke fractieleden van tijd tot tijd „rustige en onschadelijke” bijeenkomsten hielden, waarin men zich „tot niets verbond” en die slechts ten doel hadden gezamenlijk ervoor te waken dat de katholieke rechten werden gewaarborgd.²² Nu wilde Schaepman kennelijk meer: onder de politieke minderheden moest de katholieke groepering een gestructureerd begin maken met de strijd tegen het radicale liberalisme. Toch brak zich pas twee jaar later, in 1879, bij hem de overtuiging baan dat daartoe een traditie van behouden en bewaren niet voldoende steun bood. „De staatkundige gezichtseinder der katholieken moet worden verruimd en verbreed”, zo schreef hij in *De Tijd*. „Ook zij moeten gereed bevonden worden om het roer van Staat in handen te nemen; want ook zij zijn de kinderen, zij zijn zelfs de oudste kinderen van het vaderland”.²³ Met het aangeven van een positiever doel week tegelijk de hoop

21. Voor de door mij geraadpleegde *Tijd*-artikelen vindt men opgave en verwerking bij Persyn, *Dr. Schaepman*, II, 717–728. Voor de samenhang tussen de opkomst van de christelijke partijen en de *Kulturkampf*: W. Becker, „Der Kulturkampf als europäisches und als deutsches Phänomen”, *Historisches Jahrbuch (HJ)*, 101 (1981) 422–446.

22. Van Wely, *Schaepman*, 135–136.

23. *De Tijd*, 31 juli 1879. Voor de toen overal in West-Europa optredende interne spanningen tussen een „defensieve” en „offensieve” katholieke politiek: J.-M. Mayeur, „Überlegungen zur Geschichte der katholischen und christlich-demokratischen Parteien in Europa”, *Politische Studien*, 32 (1981) 469–481.

op aansluiting van niet-katholieken terug. Versterking van eigen karakter en kracht kwam meer centraal te staan.

Ofschoon over de toenmalige inzichten van de politiek geëngageerde maar nog vrijwel invloedloze Schaepman in de Vaticaanse archivalia niets te vinden valt, bevatten deze wel interessante gegevens over een parallelle ontwikkeling in de opvattingen van de Haagse internuntiatuur. Ook zij was er aanvankelijk slechts op uit de Nederlandse regeringsleiders te wijzen op de rechtmatige maar beperkte verlangens van het katholieke volksdeel, die zij onder een liberaal bewind nog het meest veilig achtte. In 1875 bijvoorbeeld had Capri een onderhoud met de liberaal-katholieke minister van buitenlandse zaken Van der Does de Willebois. Deze waarschuwde toen tegen een door hem verwacht geprononceerder optreden van de katholieke kamerleden als zodanig. Daarop haastte de prelaat zich te verklaren dat dit vermoeden ongegrond was. Richting geven aan de politieke zaak, zo had hij begrepen, was geenszins hun bedoeling; zij wilden alleen maar de rechten van de Kerk verdedigen. Van zijn kant verzekerde de minister dat zijn regering de katholieke „bisogni spirituali”, ook op gebied van onderwijs en opvoeding, zou eerbiedigen. Twee jaar later maakten de minister en de diplomaat zich zorgen over de *Kulturkampf*-richting die de liberalen uitgingen, maar beiden waren het er ook over eens dat de katholieken met een mogelijk conservatief kabinet nog verder van huis waren.²⁴

Voor Agapito Panici,²⁵ die in 1879 door de zojuist aangetreden paus Leo XIII als internuntius naar Den Haag was gestuurd, viel er blijkbaar al wat meer te behartigen. Weliswaar was ook hij, evenals zijn voorganger, niet ontevreden over het katholieke Nederland. De mentaliteit van de geestelijkheid was uitstekend, haar gedrag voorbeeldig. Ook de leken waren over het algemeen trouwe gelovigen, zij het dat onder de meer goeden nog „una certa qual tendenza verso il liberalismo” te bespeuren was. Omdat de katholieken in geloofszaken steeds verenigd waren opgetrokken, stond het Nederlandseatholicisme er niet slecht voor. Toch was er behoefte aan grotere eenheid in het praktische handelen. Die katholieke eenheid zou wel niet gemakkelijk te bereiken zijn, want – zo had men hem beduid – de geest van het Nederlandse volk was „molto difficile alla disciplina”. Verder zouden de orthodoxe protestanten zich effectief met de katholieken kunnen verbinden om de gemeenschappelijke belangen te dienen. Helaas was zo’n eenheid blijkbaar nog moeilijker gezien de

24. SdS, rubr. 256, 1875, fasc. 2, f. 4-5; 1877, fasc. 2, 75-76. Volgens C. Weber, *Quellen und Studien zur Kurie und zur Vatikanischen Politik unter Leo XIII.* (Tübingen, 1975) 285, noot 176 kreeg Capri bij zijn vertrek uit Den Haag van Pruisische zijde een zeer gunstige beoordeling vanwege zijn tact en gematigdheid.

25. Panici was een neef van Leo XIII, die hem aanvankelijk protegeerde maar later wegens onvoldoende competentie op dood spoor zette (Weber, *Quellen*, 244, noot 106).

haatdragendheid van eerstgenoemden tegenover de katholieke Kerk en hun vrees voor de invloed van Rome.²⁶ Meer onderlinge eenheid op politiek gebied, in beginsel samenwerking met welwillende protestanten, al zouden daaraan nogal wat haken en ogen zitten – met deze perspectieven voor ogen zag Panici een gelijkgestemde Schaezman in 1880 de politieke arena binnentreden.

VERWACHTING

Het duurde nog geen jaar of er openbaarde zich de paradox, die de curie twintig jaar lang met zorg heeft vervuld. De man die zijn geloofsgenoten om politieke eenheid had gevraagd en nog herhaaldelijk zou vragen, die vanaf het begin van zijn kamerlidmaatschap niet-katholieken voor zich innam door zijn gevatheid, welsprekendheid, ruimhartigheid en bonhomie, die graag leiding gaf aan en onweerstaanbaar het centrum vormde van degenen met wie hij verkeerde – die dominante figuur werd in eigen kring telkens opnieuw een teken van tegenspraak. Zelf zich snel „gejalouseerd” voelend wekte hij door woord en politiek gedrag gemakkelijk onenigheid en naijver in de hand. Het bijbelse „doe wel naar mijn woorden maar zie niet naar mijn daden” lijkt in dit opzicht lange tijd op hem van toepassing te zijn geweest.

Dat bleek al meteen bij de behandeling van de voorgestelde rentewetgeving. Weliswaar stond Panici in beginsel aan de kant van Schaezman, die zich als tegenstander opstelde, maar diens verkettering van de Limburgse kamerleden, die voorstanders waren, achtte hij allesbehalve prudent.²⁷ Niet alleen meende de priester-politicus dat wie voor het wetsontwerp zou stemmen, tegen de bepalingen van het Concilie van Trente handelde, maar in een nabeschouwing over het optreden van de intussen zeventien leden tellende katholieke kamerclub had hij het over elf katholieken en zes Limburgers. „In den ban”, zo reageerde de conservatieve Limburgse afgevaardigde Haffmans sarcastisch.²⁸ De internuntius, die blijkbaar ijverig heeft trachten te bemiddelen, moest misnoegd naar Rome schrijven, dat het te felle karakter van enkele kemphanen zijn verzoeningspogingen had verijdeld. Verbaasd vroeg hij zich na enige tijd af, waarom een zaak van al spoedig niet meer actueel belang – het wetsontwerp was ingetrokken – de katholieken maar verdeeld bleef houden, te meer omdat hun vijanden dit natuurlijk met welgevallen gadesloegen.²⁹

26. SdS, rubr. 256, 1880, fasc. 1, f. 9–13, rapport 20.12.1879.

27. SdS, rubr. 256, 1885, fasc. 2, f. 23–29, rapport 14.4.1881; evenals hier bevinden zich talloze stukken over een bepaald jaar in dossiers van één of meer jaren later. Witlox, *Schaezman*, I, 182–189.

28. *Venloosch Weekblad*, 2 april 1881.

29. SdS, rubr. 256, 1885, fasc. 2, f. 50, 15.4.1881 en f. 67–68, 1.9.1881.

Met de „spirito di unione” op politiek terrein was het volgens Panici dan ook maar slecht gesteld in katholiek Nederland. Er was gebrek aan een echte partijleider. Had men zich vroeger in vereniging met de liberalen laten leiden door de grote Thorbecke, nu handelde ieder kiesdistrictscomité naar eigen inzicht met als enig doel de eigen regionale belangen het best behartigd te krijgen. Dat was overigens in Nederland een algemeen euvel. Niet alleen waren er in dat land geen opvallend bekwame voormannen, maar zijn bevolking liet zich over het algemeen ook niet graag gezeggen. In de volksvertegenwoordiging bleven op zich respectabele katholieken zich verdeeld opstellen, ook in kwesties van ideële aard. Van een samengaan met anderen was evenmin veel meer te verwachten. Talrijk waren de lieden die nog méér de fanatieke geest van de antirevolutionairen dan de valse beginselen van het liberalisme vreesden. Ziedaar het sombere maar realistische beeld dat uit de rapporten van Panici omhoogrijst.³⁰ Dat Schaepman in het begin van 1882 een vergadering van driehonderd katholieke Friezen voorzat, waaruit de „Unione Cattolica Frisone” (de Friese Bond) ontstond, gaf de internuntius aan het eind van zijn ambtsperiode toch nog aanleiding tot een positief bericht.³¹ Zoals we uit de Schaepman-literatuur weten, had de doctor daarmee een voorbeeld willen geven, daar pogingen om tot politieke samenwerking te komen tussen alle stemgerechtigde katholieke Nederlanders, tot dan toe vruchteloos waren gebleven.³²

In de zomer van 1882 kwam Francesco Spolverini³³ als de eerste typische Leo XIII-diplomaat naar Nederland. De nieuwe internuntius was een volijverige en ambitieuze man, die paste in het beleidskader waartoe de paus van de verzoening en van de openheid naar de wereld had besloten.³⁴ Vriend en vijand van de H. Stoel was het namelijk al spoedig opgevallen, dat de in 1878 gekozen opperherder op allerlei terrein een andere koers volgde dan zijn voorganger. Pius IX's banvloeken en politiek van de negatieve afweer hadden plaats gemaakt voor zegeningen *urbi et orbi* en voor maatregelen die dienstig waren voor een positief engagement met politieke, maatschappelijke en culturele problemen. Katholieken behoorden zich betrokken te voelen bij alles was er in de moderne wereld gaande was.

30. Behalve de reeds genoemde stukken o.a. SdS, rubr. 256, 1885, fasc. 2, f. 4-8, 86-89 en 102-105.

31. SdS, rubr. 256, 1882, fasc. 4, f. 26.

32. Van Wely, *Schaepman*, 292-295; Witlox, *Schaepman*, I, 260-262.

33. Spolverini was een beschermeling van staatssecretaris Jacobini (1880-1887) en had voor zijn komst naar Nederland gedurende een half jaar met weinig tact als zaakgelastigde in München gewerkt. Na internuntius te zijn geweest in Brazilië werd hij in 1892 wegens onbevredigende prestaties uit de diplomatieke dienst ontslagen (Weber, *Quellen*, 175-179).

34. H. Jedin (ed.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, VI, 2 (Freiburg-Bazel-Wenen, 1973) 3-27.

Van de katholieke waarheid en normen moest een wervende kracht uitgaan. Als vanzelf zouden dan taltijke bekeringen tot het ware geloof plaats vinden. „Aus dem grollenden Pontifex wurde der freundselige Berater des irrenden Zeitalters”,³⁵ aldus het oordeel van een niet-katholieke geschiedschrijver ruim zestig jaar geleden. Leo XIII werd de paus, die geloof en wetenschap, kerk en cultuur, pausdom en diplomatieke wereld, na enige tijd ook christendom en arbeiderswereld met elkaar zou trachten te verzoenen. Zijn politiek leidde tot een bevredigende beëindiging van de *Kulturkampf* en later tot die van de „ralliement” der Franse katholieken met de Republiek.

Diplomatiek opportunisme was aan deze oprecht gemeente idealen niet vreemd. Oplossing van de zogenaamde Romeinse kwestie heeft Leo XIII namelijk evenzeer tot inzet van zijn pontificaat gemaakt. Waren binnen de curie de overgebleven „zelanti” uit de tijd van Pius IX gericht gebleven op herstel van de pauselijke souvereiniteit, ook de verzoeningsgezinde en gematigde Leo XIII-diplomaten lieten dit streven geen ogenblik buiten hun gedachten. Hoeveel toegeeflijkheid en bereidheid tot compromissen die de diplomatieke paus aan de dag legde, hing niet mede samen met zijn in dit opzicht onverzoenlijke stellingname?³⁶ De vertegenwoordigers van de H. Stoel moesten niet alleen het sociaal-culturele leven van de katholieken in de afzonderlijke landen behartigen; zij moesten ook een allergeestelijke waakzaamheid betonen tegenover iedere mogelijke aantasting van de rechten van hun souverein. Het eerste punt vereiste een homogeen optredend nationaal-kerkelijk gezag, dat zich richtte naar centraal vanuit Rome gegeven directieven; de geestelijke invloed van de pauselijke gezanten behoorde te worden versterkt. Het tweede punt vereiste intensief contact met regeringsleiders en staatslieden, de katholieken onder hen in het bijzonder; de pauselijke diplomaten moesten haarfijn op de hoogte zijn van het politieke bedrijf in het land waarin zij waren geaccrediteerd.³⁷ Tengevolge van de uitzonderlijke wijze waarop Nederland in 1871 op de verovering van Rome had gereageerd door zijn gezantschap bij het Vaticaan op te heffen, zat er bovendien aan de post in de residentiestad de bijmaak van een geschokt prestige.

35. W. Goetz, „Papst Leo XIII.” in: E. Marcks en K.A. von Müller (ed.), *Meister der Politik*, III (2e dr.; Stuttgart-Berlijn, 1924) 403.

36. Behalve Weber, *Quellen*, passim ook W. Sandfuchs (ed.), *Die Aussenminister der Päpste* (München-Wenen, 1962) 61–64 en C. Weber, „Dans les couloirs du Vatican”, *HJ*, 101 (1981) 38–129.

37. Voor dit, uit mijn mededeling nog nader blijkende politieke beleid ook: E.J. Greipl, „Die Bestände des Archivs der Münchener Nuntiatur in der Zeit von 1877 bis 1904”, *RQ*, 78 (1983) 192–269. Hoezeer de Kerk van Rome haar territoriale souvereiniteit als onmisbaar voor haar geestelijke invloed heeft beschouwd, wordt aangetoond door H. Wagnon, „La personnalité du Saint-Siège en droit international. Les faits-les doctrines”, *Studia Diplomatica*, 30 (1977) 321–342.

Tegen deze achtergrond dienen de gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw steeds intensiever wordende bemoeienissen van de Haagse internuntiatuur met het katholieke leven in Nederland te worden gezien. De betrokken functionarissen hebben hun werk, de een meer dan de ander, met zo groot mogelijke discretie gedaan. Dat zij daarbij geholpen werden door de vanzelfsprekend geachte zwijgzaamheid die gelovigen te dien aanzien hebben betracht, heeft een zo goed als geheel ontbreken van relevante gegevens in de vaderlandse bronnen tot gevolg gehad. De Vaticaanse archiefstukken hebben het mij thans mogelijk gemaakt het curiale optreden in grote lijnen te traceren. Zoals uit het vervolg van deze mededeling zal blijken, weerspiegelt zich dit helder in de wisselende appreciaties die Schaepman daarbij heeft ondervonden.

Bij het onderhoud dat Spolverini voor zijn vertrek naar Nederland met de paus had gehad, had deze hem op het hart gedrukt zich in te zetten voor de eenheid onder de katholieke kamerleden; zij moesten komen tot „un partito compatto ed imponente”. Na met een aantal van hen te hebben gesproken nam de internuntius er één, aan wie hij voldoende invloed toedichtte, in vertrouwen. Hoewel de persoon van Schaepman niet geheel mag worden uitgesloten, was het vermoedelijk de Bosschenaar jhr. Jos. de la Court, voorzitter van de kiesvereniging „Noord-Brabant”, aan wie Spolverini de curiale plannen ontvouwde. Met opzijetting van persoonlijke en ondergeschikte belangen moesten de katholieke volksvertegenwoordigers eensgezind hun stem uitbrengen, niet alleen in kwesties die direct of indirect met het geloof te maken hadden, maar ook in de grote vraagstukken die het algemeen welzijn betroffen. Bij een dergelijke „partito” zouden zich, mits men zich maar onthield van extreme standpunten, enige weldenkende conservatieven en liberalen kunnen aansluiten. Door de kracht van haar juiste denkbeelden, met waardigheid en gematigdheid verdedigd, zou een dergelijke groepering op den duur een kamermeerderheid kunnen vormen, of althans de andere partijen kunnen noodzaken naar haar stem te dingen. De Duitse Centruumpartij stelde de internuntius ten voorbeeld, zowel wat de formering als wat haar bewonderenswaardig gedrag aanging. Hoe de concretisering ook zou uitvallen, in ieder geval stelde de Heilige Vader een „stretta unione” van alle katholieken op hoge prijs.³⁸

Aan deze strategische opzet vallen drie aspecten te onderscheiden. Ten eerste: het ging vooral om een hechte en eensgezinde kamerclub; de gevolgen voor de kiesverenigingen aan de basis bleven buiten beschouwing.

38. SdS, rubr. 256, 1882, fasc. 4, f. 132–136. Voor het „confessionalisme malgré lui” van het Duitse Centrum: P. Colonge, „Le problème du confessionalisme du parti du Centre à l'époque bismarckienne” in: *Christianisme et pouvoir politique. Études d'histoire religieuse* (Rijssel, s.a.) 91–124.

Ten tweede: het ging zowel om de bescherming van exclusief katholieke belangen als om de verwerkelijking van hetgeen zich zou moeten ontwikkelen tot een algemeen aanvaardbare visie op de maatschappij. Ten derde: de internuntius stelde zich minder „antithetisch” – in de zin van orthodox-gelovig tegen „ongelovig” – op dan Schaezman na het tot stand komen van de schoolwet-Kappeyne van de Coppello (1878) was gaan doen. Waarschijnlijk was hij zich bewust van het verzet, dat vooral de conservatieve katholieken uit het Zuiden pleegden tegen een coalitie met de antirevolutionairen.

Van de curiale plannen moet nog een belangrijk element worden vermeld. Spolverini's vertrouwensman deelde na enige tijd mee, dat de genoemde Brabantse kiesvereniging in september 1882 een bijeenkomst had belegd, die precies datgene ten doel had wat vanuit Rome werd verwacht. Daar zou ook de kwestie van het opnieuw benoemen van een Nederlandse gezant bij de H. Stoel aan de orde worden gesteld. De aanwezigen zouden worden uitgenodigd een motie aan te nemen, waarin bij de regering op herstel van het gezantschap werd aangedrongen. Op de vraag van de internuntius of daartoe in Den Haag een reële bereidheid bestond, meende de betrokken afgevaardigde te kunnen zeggen, dat wellicht met de liberale kamermeerderheid een compromis te sluiten viel. Geen wonder dat kort daarna Spolverini vol enthousiasme verslag deed van de electorale vergadering in Den Bosch, waarop onder anderen Schaezman had gesproken; ze had een landelijk karakter gekregen en was een manifestatie geworden van katholieke eenheid en trouw aan de H. Stoel.³⁹

Hoezeer de Romeinse diplomaat geïnteresseerd was in het verspreiden van de katholieke beginselen binnen de Nederlandse samenleving, bewijst een verslag over de katholieke pers, dat hij een jaar later naar Rome stuurde. Van dergelijke, door de staatssecretaris gevraagde rapportages zouden er nog meerdere volgen; ze typeren de waarde die Leo XIII heeft gehecht aan het beïnvloeden van de publieke opinie.⁴⁰ De situatie in Nederland baarde de pauselijke gezanten de nodige zorg. Panici had reeds eerder opgemerkt dat de katholieke journalisten daar hun zending niet goed vervulden en zich op politiek, wetenschappelijk en religieus terrein niet genoeg bezighielden met de zaken die Europa beroerden. Spolverini klaagde in dit verband over twee, naar zijn mening typisch Nederlandse factoren: de doorsnee katholiek had geen belangstelling voor beschouwingen van enige diepgang en de „vijandige” kranten weigerden met de katholieke serieus

39. SdS, rubr. 256, 1882, fasc. 4, f. 137–139.

40. SdS, rubr. 256, 1883, fasc. 3, f. 161–166, 6.9.1883: „Sulla Stampa Cattolica in Olanda”. Zo ook in 1895 het „Rapporto sul giornalismo in Olanda” van 14.9.1896, waarvan de minuut in Aja, busta 28. Vgl. voor de achtergronden: F.J. Verdoodt, „Belgische pers en Vaticaanse archieven in 1895”, *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome (BIHBR)*, 53–54 (1983–1984) 315–353.

de degen te kruisen. Toch kon hij met instemming de inhoud van een aantal artikelen weergeven, waaruit onder meer bleek dat de Nederlandse katholieken zich bewust waren van de pauselijke bedoelingen: niet het bevorderen van een onbestemde („vaporosa”) religiositeit die geen consequenties had voor het maatschappelijk leven, maar het terugbrengen van de volkeren tot de strenge beginselen van de katholieke waarheid, die als enige de revolutionaire opmars kon tegenhouden.

De *Proeve van een Program* die Schaepman in de zomer van 1883 het licht deed zien, was zijn solistisch antwoord op hetgeen in Rome zo vurig werd begeerd. Voorafgaand overleg met de kopstukken zonder wie hij niets zou kunnen bereiken, had niet plaatsgevonden. De publikatie had iets van een ontkenning *in actu* van hetgeen *in scripto* werd bepleit. De voortvarende volksvertegenwoordiger gaf in het laatste van zeventien programmapunten de achterliggende bedoeling kort en bondig weer: de partij die hij voorstond zou trachten de katholieke Nederlanders te bewegen tot eenstemmig handelen op staatkundig gebied; samenwerking met andere partijen bij verkiezingen hing af van hun meerdere of mindere instemming met dit katholieke program.⁴¹ De internuntiatuur stuurde een Franse vertaling naar staatssecretaris Jacobini met het verzoek de auteur, die op terugreis van Constantinopel Rome zou aandoen, welwillend te ontvangen. Nadere informatie was volgens de penvoerende zaakgelastigde niet nodig; de internuntius had immers herhaaldelijk over hem bericht. Hij was een der beste redenaars van de Kamer, waarin hij, met de kracht van zijn woord en de invloed van de ondervonden waardering voor zijn talenten, de antiliberaal alliantie bezielde.⁴²

Enige weken later bracht Spolverini verslag uit van de wijze waarop de brochure was ontvangen.⁴³ De reacties waren te aarzelend en van te veel voorbehoud voorzien om tevredenheid te rechtvaardigen. De liberale bladen, voor wie de Staat het Recht, ja God was, vreesden het Program, zo meende hij. Daarom hoopten die, dat de katholieken zo verstandig zouden zijn zich niet tot een klerikale partij, waarin uiteindelijk de paus het laatste woord zou hebben, te laten bijeenbrengen. Helaas had hun verwachting een grond van waarheid, want in tegenstelling tot de „cattolici dell’Olanda” hadden de Limburgers zo juist weer eens tegen het antwoord op de troonrede gestemd. De landelijke katholieke pers hield zich op de vlakte, zo ging het rapport verder, maar enkele lokale bladen waren vol lof. Weliswaar had de antirevolutionaire *Standaard* de auteur van de brochure gelukgewenst, maar het blad vreesde dat hij niet genoeg bijval zou vinden. Intussen was het zaad gelegd, aldus de rapporteur. Nederland was er echter het land niet naar om het onmiddellijk vruchten te laten

41. Witlox, *Schaepman*, I, 247–307.

42. SdS, rubr. 256, 1883, fasc. 3, f. 169–172.

43. SdS, rubr. 256, 1885, fasc. 3, f. 135–138.

voortbrengen; het zou nog wel enige tijd duren alvorens het Program een gelukkig effect zou sorteren! Met een zekere berusting maakte Spolverini dan ook in zijn berichtgeving van de daaropvolgende jaren melding van zo nu en dan opduikende tegenstellingen in zaken als belastingwetgeving, subsidiëeringskansen voor de bijzondere school en grondwetswijziging.⁴⁴

Zoals onlangs terecht over het Program is opgemerkt,⁴⁵ moet het opvallend heten dat daarin ieder woord over herstel van het gezantschap bij de paus ontbreekt. Heel zijn leven namelijk heeft de opsteller ervan zich oprecht ingezet voor eerherstel aan de „gevangene van het Vaticaan”. Schaezman voelde zich gedrongen het vuur van zijn pausverering zo sterk mogelijk te doen uitstralen. Zijn artikel „Het Romeinsche vraagstuk”, dat stamt uit de vroege jaren tachtig, legt er getuigenis van af. „Willens of onwillens is Europa verplicht zich bezig te houden met deze, naar men hoopt, zuiver Italiaansche aangelegenheid. Hier baten geen onwil, geen drogredenen”, aldus de vurige ultramontaan, die overigens naar eigen zeggen het laatste woord aan het „geloof” liet.⁴⁶ Als goed katholiek schuwde hij de „werken” – die dan wel geheim moesten blijven – evenmin, zoals blijkt uit een enigszins verontschuldigde brief die hij eind 1886 aan Spolverini schreef en die de geconstateerde lacune in zijn Program verklaart. Ziehier de korte inhoud.⁴⁷ Zes jaar lang had hij, Schaezman, nu al pogingen gedaan, zijn niet-katholieke medekamerleden rijp te maken voor een besluit tot heropening van het Nederlands gezantschap, maar er was niemand die daar ook maar iets van wilde weten. Wanneer deze diplomatieke post ten Vaticane nog zou bestaan, dan zou men haar daar wel laten, maar herstellen: neen! Daarom bezwoer hij de pauselijke diplomaat, buitenlandse geruchten over Nederlandse pogingen tot herstel te laten dementeren. Alleen al het naar buiten toe ter sprake brengen van de kwestie kon de Nederlandse katholieken beslissende stemmen kosten bij de verkiezingen, waarbij zij immers op de antirevolutionairen waren aangewezen. De grote meerderheid van het land was nu eenmaal antipapistisch, aldus de briefschrijver. Voor orthodoxe protestanten enerzijds en ongelovigen anderzijds was de paus de anti-christ; de rest stond daar onverschillig tegenover maar altijd nog met een sterk zuurdesem van antipapisme. Heerste over het land maar een echte koning, dan was het nooit zo ver gekomen!

Noch in het archief van de Staatssecretarie noch in het Haagse internuntiatuurarchief, dat overigens verre van volledig bewaard is gebleven, heb ik kunnen vinden dat de internuntius van zijn kant druk had uitgeoefend op de katholieke kamerleden. Dat hij met grote belangstelling kennis nam van hetgeen de „man van den Paus” al lobbyend had proberen te

44. SdS, rubr. 256, 1885, fasc. 2, f. 243–246 en fasc. 3, f. 34–36.

45. Puchinger, *Colijn*, 103.

46. *Onze Wachter*, 1882, I, 1–19.

47. SdS, rubr. 256, 1886, fasc. 2, f. 189–190.

bereiken, spreekt vanzelf. Gezien de overduidelijk gebleken gevoeligheden kon hij zich bij het gebrek aan resultaat alleen maar neerleggen. Niet lang nadat hij Schaepmans brief in kopie naar de staatssecretaris had opgestuurd, verliet Spolverini voorgoed Den Haag. Hij moet van zijn vijfjarig verblijf de indruk hebben overgehouden, dat de Nederlandse katholieken het niet gemakkelijk hadden, maar ook, dat zij het als eigengereide lieden elkáár minstens even moeilijk maakten om aan de politieke wensen van het centrum der Kerk te voldoen.

De monsignore die sedert de zomer van 1887 gedurende bijna zes jaar zijn diplomatieke krachten in een verre van aantrekkelijke omgeving moest zien te beproeven, was Aristide Rinaldini.⁴⁸ Hij gedroeg zich als een uitermate behoedzaam man, in wiens mond woorden als terughoudendheid, voorzichtigheid en discretie bestorven lagen. In tegenstelling tot zijn voorganger en zijn opvolger heeft hij zich in zijn ambtelijke correspondentie van duidelijke standpuntbepalingen onthouden. Hij betoonde zich een meester in het uithoren van hen die hun eigen kijk op de gang van zaken bij hem kwamen verdedigen. Ofschoon zoveel mogelijk uit op verzoening tussen de katholieke politici, achtte hij zich niet geroepen daarbij een persoonlijke rol te spelen. Juist omdat zowel schaepmannianen als antischaepmannianen er in de loop der jaren steeds hartstochtelijker van overtuigd raakten dat alleen hun standpunt de katholieke belangen diende, achtte Rinaldini het gevaarlijk om vanuit Rome directieven te laten uitgaan. De berichten die hij zijn curiale chef deed toekomen hadden daarom een enigszins bezwerend karakter. Zo waarschuwde hij de nieuwe staatssecretaris Rampolla, tot wie in de toekomst nog menig Nederlander zich schriftelijk of mondeling zou richten, voor het lichtvaardig uitdelen van pauselijke onderscheidingen, die immers door de strijdende partijen gemakkelijk zouden kunnen worden uitgebuit. Met gematigd vooruitstrevende lieden als jhr. C.J.M. Ruys de Beerenbrouck, minister van justitie in het eerste coalitiekabinet (1888–1891) en het Eerste-Kamerlid J.G. de Bruijn kon hij het uitzonderlijk goed vinden. Tegelijkertijd werd zijn van verwachting doortrokken waardering voor Schaepman, die in die jaren groeide in zowel invloedrijkheid als omstredeheid, steeds groter. De hiermee gegeven totaalindruk van Rinaldini's optreden wil ik vervolgens met enige bijzonderheden adstrueren.

Toen de conciliante internuntius nog maar pas in functie was, meende hij dat zich in Nederland een tweestrijd begon af te tekenen, die elders

48. Rinaldini was van 1880–1885 auditeur-plaatsvervanger geweest aan de nuntiatuur te Brussel, waar hij in 1895 als nuntius terugkeerde (J. Art, „Quelques fonds d'archives du pontificat de Léon XIII (1875–1903) se rapportant à l'histoire de la Belgique”, *BIHBR*, 50 (1980) 473–491).

in Europa reeds lang had bestaan. Het gold volgens hem de bekende tegenstelling tussen de zogenaamde „ardenti” en „intransigenti” aan de ene zijde en de „moderati” ofwel „cattolici liberali” aan de andere zijde. Aanleiding was de grondwetswijziging met onder meer als inzet: de mate van uitbreiding van het kiesrecht, het wel of niet expliciet opnemen in de grondwet van de mogelijkheid tot subsidiëring van het bijzonder onderwijs en al dan niet afschaffing van de eedplicht. Omdat Schaezman en de zijnen – tezamen zeven van de nu negentien katholieke afgevaardigden – vanuit tactische overwegingen tegemoet wilden komen aan de verlangens van de liberalen, werden zij, zoals waarheidsgetrouw in het rapport naar Rome werd vermeld, door de dagbladders van hun tegenstanders voor liberaal-katholieken uitgemaakt. Uit de teneur van de verslaggeving valt op te maken dat Rinaldini zich verwant voelde met de priester-politicus.⁴⁹

Toch moet hij de bijzondere aard van de Nederlandse situatie op dat ogenblik nog niet goed hebben onderkend. Toen hij rond 1880 als aankomend diplomaat verbonden was geweest aan de Brusselse nuntiatuur, had hij kunnen zien, hoe in België bij de tegenstelling tussen de erfgenamen van het liberaal-katholicisme en de felle ultramontanen voor de laatste het gesternte onder Leo XIII ongunstig was geworden. De „kruistocht tegen het liberalisme” moest daar toen plaats maken voor een welwillender houding tegenover de constitutionele staat.⁵⁰ Sinds kort had ook binnen de curie de „liberale” richting nog weer meer veld gewonnen op die van de intransigente ultramontanen à la Pius IX; de benoeming van de ruimdenkende Rampolla tot staatssecretaris, in 1887, was daarvan een duidelijk bewijs.⁵¹ De zogenaamde Nederlandse „ardenti e intransigenti” stond echter niet, zoals bijvoorbeeld de reactionaire scherpslijpers in België en Frankrijk, een ultramontaans-conservatief concept van de samenleving voor ogen. Zij waren merendeels tevreden met het preleoniaanse *pis-aller* van behoud of, met name inzake de katholieke school, met uitbreiding van vrijheden voor hun Kerk. Zij waren in zekere zin de conservatieve erfgenamen van de liberaal-katholieken uit de tijd van Thorbecke, de toenmalige papo-thorbeckianen. In ieder geval waren zij minder „ardente” en meer berustend van aard dan de ultramontaan Schaezman, wiens politie-

49. SdS, rubr. 256, 1888, fasc. 2, f. 8-11. Tijdens Rinaldini's nuntiatuurperiode te Brussel wist men daar te vertellen dat hij in Nederland Schaezman welwillend gezind was geweest (*BIHBR*, 51 (1981) 217, noot 52).

50. E. Lamberts (ed.), *De kruistocht tegen het liberalisme. Facetten van het ultramontanisme in België in de 19e eeuw* (Leuven, 1984) 53-54, 204.

51. Voor Rampolla, die op betrekkelijk jonge leeftijd – hij was een half jaar ouder dan Schaezman – tot staatssecretaris werd benoemd: R. Graber, „Mariano Kardinal Rampolla del Tindaro. Staatssekretär Leo XIII. 1887-1903” in: Sandfuchs, *Die Aussenminister*, 58-72. Voor de intern-kerkelijke strijd tussen ultramontanen en liberalen: C. Weber, *Kirchliche Politik zwischen Rom, Berlin und Trier* (Mainz, 1970).

ke (partij)idealen van een veel strijdbaarder emancipatorisch streven en nationaal engagement getuigden.⁵² In het vervolg van deze mededeling kom ik daar nog op terug.

De talentvolle en erudiete aanhanger van het leoniaanse ultramontanisme zal zijn goede verhouding met Rinaldini mede te danken hebben gekregen aan de pogingen die hij in 1888 in het werk stelde, om het episcopaat de leiding te laten nemen in een – in navolging van het buitenland – te organiseren protestmeeting tegen de overweldiging van de pauselijke Staat. De internuntius had hem daar blijkbaar toe aangespoord, maar de aartsbisschop liet hem weten dat de bisschoppen zich van „de openbare deelneming aan meetings enz. onthouden” wilden.⁵³ Overigens bespeurde de pauselijke diplomaat in de doctor neigingen om de eigenzinnige „capo del partito cattolico in Olanda” te worden. Omdat hij vóór alles hoopte op een verenigd optreden tegen de „communi avversarii” van de Kerk, waarschuwde hij zijn prefect tegen Schaepmans pogingen om, mede door middel van handige gestes, de pauselijke zegen over zijn activiteiten te verkrijgen. De ambitieuze politicus had Rinaldini namelijk al eerder doen weten dat hij bezig was om via hofkringen van koning Willem III een persoonlijk schrijven aan paus Leo XIII los te krijgen bij gelegenheid van diens vijftigjarig priesterjubileum. Dit zou hij dan in eigen persoon aan de Heilige Vader willen overhandigen, daarbij rekenend op een goedkeurend woord over zijn politiek gedrag. De archivalia doen vermoeden dat het senator De Bruijn is geweest die het plannetje heeft weten te verijdelen. In Rome werd deze door Rampolla bemoeidigd bij zijn bemoeienissen inzake een zo groot mogelijke politieke eenheid.⁵⁴

Nadat in het voorjaar van 1889 het wetsvoorstel tot persoonlijke dienstplicht, waarbij Schaezman het coalitiekabinet niet in de steek wilde laten, hevig verzet had ondervonden van de meeste katholieken in den lande, vermoedden zijn tegenstanders waarschijnlijk terecht dat een aan de doctor verleende pauselijke audiëntie wederom politieke ruggesteun ten doel had. De internuntius had intussen van Ruys de Beerenbrouck begrepen dat het kabinet zich in de katholieke reacties had misrekend. Omdat, alleen al vanwege de schoolkwestie, samenwerking met de antirevolutionairen geboden bleef, moest er uiterst behoedzaam worden opgetreden, ook in de richting van de anti-schaeppmannianen. Zo raadde Rinaldini iedere interventie van de H. Stoel die ten doel had de katholieken tot matiging

52. Voor de verschillen en overeenkomsten tussen de Nederlandse en Belgische partijpolitieke ontwikkeling: E. Lamberts en J. Lory (ed.), *De machtswisseling van 1884 in België* (Brussel, 1986), in het bijzonder 69–97 en 181–185. Voor de veelzinnigheid van het begrip „liberaal-katholiek”: *Les catholiques libéraux au XIXe siècle* (Grenoble, 1975).

53. Archief Aartsbisdom Utrecht (AAU), Schaeppmanniana II, brief 3.10.1888; *ibid.* I, brief 26.10.1888 en minuut van antwoordbrief 3.11.1888.

54. SdS, rubr. 256, 1888, fasc. 2, f. 8–14.

in hun verzet tegen het wetsvoorstel te bewegen, zonder meer af. Daarvoor waren de gemoederen te opgewonden; het prestige van de paus zou een te groot risico lopen.⁵⁵ Ook al bleef de Romein Schaepmans inzichten in grote lijnen delen, toch was hij er zich terdege van bewust hoezeer de onvermoeibare strijder jaloezische gevoelens jegens en lasterlijke praat over zijn persoon in de hand werkte. De „dottore” had nu eenmaal een wat stekelig en overheersend karakter („il carattere un poco aspro e dominatore”) en hield niet genoeg rekening met de visie van anderen. Niettemin hoopte hij erop, dat de katholieke kamerleden één lijn zouden trekken zonder het kabinet te laten vallen. Correspondentie in het archief van het aartsbisdom maakt het waarschijnlijk, dat hij op instigatie van Schaezman sommigen van hen verzocht heeft de regering te blijven steunen.⁵⁶

Grote moeite had Rinaldini dan ook met de handelwijze van de conservatieve bisschop van Haarlem, C.J.M. Bottemanne. Onder een beroep op een woord van Leo XIII had deze in zijn vastenbrief van 1891 gewezen op de plicht van de gelovigen om ook in politieke en sociale kwesties naar hun bisschop te luisteren.⁵⁷ Daar algemeen bekend was, zo constateerde de internuntius, dat hij en zijn Bossche ambtgenoot tegen het voortbestaan van het coalitiekabinet waren, kwam dit neer op een morele ruggesteun aan hen die in de tweede verkiezingsronde liever op een liberaal dan op een antirevolutionair stemden. En dat niettegenstaande de verwachting dat mede daardoor de liberalen alle kans maakten weer aan de macht te komen. Dientengevolge had het herderlijk schrijven een discussie veroorzaakt over de vrijheid van katholieken *in politicis*, zodat de ermee beoogde eenheid nog verder buiten bereik was geraakt. Nu de zaken er zo voor stonden, raadde Rinaldini de staatssecretaris aan, de aartsbisschop van Utrecht, over wiens standpunt men geen zekerheid had, geen openlijke felicitatiebrief te sturen bij zijn gouden priesterfeest; beide partijen zouden trachten er hun voordeel mee te doen.⁵⁸

55. SdS, rubr. 256, 1891, fasc. 2, f. 235–239. Voor de persoonlijke dienstplicht, die overigens pas in 1898 zou worden ingevoerd met van de katholieken Schaezman als enige voorstander: R. Spork, „De discussie over het remplaçantenstelsel in Nederland 1873–1898”, *De Negentiende Eeuw*, 9 (1985) 49–64.

56. SdS, rubr. 256, 1891, fasc. 2, f. 250–252, 274–278, 282; AAU, Schaepmanniana II, brief 2.1.1891.

57. Vastenbrief van 4 febr. 1891 in: „Herderlijke Brieven Bisschoppen van Haarlem 1853–1930”, bibliotheek van het Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen. Na indiening van het wetsontwerp inzake de dienstplicht had Bottemanne aan de aartsbisschop geschreven: „De afschaffing der plaatsvervangende acht ik een ontzettende ramp voor de godsdienst. De verbetering van het kazerne-leven is eene utopie. De burgerstand is de kracht der Katholieken in ons vaderland. Daarin zal zedeloosheid en ongelooft doordringen... Eenheid onder de Katholieken kan alleen bestaan onder de leiding der Bisschoppen...” (AAU, Schaepmanniana II, brief 1 juni 1889).

58. SdS, rubr. 256, 1891, fasc. 2, f. 6–9.

De situatie had haar typisch Nederlandse, historisch gegroeide karakter. Conservatieve bisschoppen die uit afkeer van een alliantie met orthodoxe protestanten in feite bijdroegen tot een liberale regeringsmeerderheid. Een pauselijke internuntius die de noodzaak inzag van de door de voortreffelijke geloofsverdediger Schaepman voorgestane anti-liberale coalitie, maar die moest vrezen dat daarmee de evenzeer noodzakelijke éne katholieke partij een hersenschim zou blijven. Conservatief-katholieke bladen als *De Maasbode* („un giornale cattolico assai ardente”⁵⁹) en *De Tijd* (spreekbuis van Bottemanne) die weinig bereidheid toonden tot maatschappelijke aanpassing in leoniaanse geest en die zich keerden tegen een zogenaamd „gematigde” Schaepman, wiens emancipatorisch engagement, impulsief optreden en dikwijls scherpe woorden de tegenstellingen juist aanwakkerden.

Het waren deze omstandigheden die de voorzichtige en diplomatieke Rinaldini meer dan eens het woord „complicato” ingaven. Eén ding wist hij na zes Haagse jaren zeker: wat een van zijn voorgangers hem ooit had gezegd was juist; niets was moeilijker in Nederland dan vijf of zes mensen op dezelfde wijze te laten denken en handelen.⁶⁰

BEPROEVING

In 1893 knoopte de instructie voor Rinaldini's opvolger bij de zojuist geschetste stand van zaken aan. Goede verstandhouding tussen episcopaat, clerus en gelovigen onderling; eerbied en volgzzaamheid jegens de centrale leiding van de Kerk; eenheid ten bate van een energiek optreden naar buiten – dat alles moest de nieuwe internuntius op tactische wijze zien te bevorderen. Het lijkt wel of men binnen de curie de problemen al zag aankomen: de pas benoemde diplomaat moest de mogelijke naijver van de bisschoppen jegens zijn persoon zien te voorkomen door zich dusdanig te gedragen, dat die de indruk hadden de initiatiefnemers en niet de uitvoerders van zijn plannen te zijn!⁶¹

Reeds uit de eerste reeks reacties die Benedetto Lorenzelli⁶², door Rome voor deze delicate taak bestemd, bij voorkeur „particolare” en „confidentiale” aan de staatssecretaris toevertrouwde, blijkt dat 's mans intenties voortreffelijk aan de instructie beantwoordden, maar dat van de door hem verkieslijk geachte middelen het ergste gevreesd moest worden. Lorenzelli was een emotionele en impulsieve figuur. De oordelen die hij op basis van

59. *Ibid.*, f. 157.

60. *Ibid.*, f. 258.

61. Aja, busta 27, instructie 25.6.1893.

62. Lorenzelli was vóór zijn komst naar Den Haag rector van het Boheems college in Rome geweest en als zodanig in nationalistische moeilijkheden geraakt met de Oostenrijkse regering. Ondanks zijn ontactische, hier nog te beschrijven optreden werd hij in 1896 nuntius te München en in 1899 te Parijs (Greipl, „Die Bestände”, 247).

veel gesprekken met katholieke kamerleden met een zekere gretigheid veldde, placht hij bij voorkeur in superlatieven, voorzien van onderstrepingen en een suggestieve interpunctie, neer te schrijven. Vanuit grote hoogte keek hij neer op dat kleine landje achter dijken, waar als nergens ter wereld de krenterigheid („piccineria”) werd gecultiveerd en waar jaloezie, nijd, lichtvaardig oordeel en laster de meest klinkende munt waren. Het leek wel of mercantiele en financiële belangen bij het daar wonende handelsvolk in alles een rol speelde. De politieke toestand beschreef hij als volgt. Er waren honderd volksvertegenwoordigers, verdeeld over drie partijen: de liberale partij (rationalisten of atheïsten), de antirevolutionaire partij (calvinisten die nog enkele delen van het evangelie hadden bewaard) en de katholieke partij. Deze laatste was met haar zesentwintig leden verdeeld in twee groeperingen: tien ultra-conservatieven, beter gezegd „ultra-imprudenti” en zestien lieden die tot de meer gematigde en praktische politici telden. De tien, onder wie mannen als Bahlmann en Haffmans, waren een soort voordiluviaanse wezens, die eerder in een twistende broederschap dan in een volksvertegenwoordiging thuis hoorden. De andere zestien waren zo verstandig om met de antirevolutionairen samen te gaan, al vormde helaas een aantal van hen onder leiding van Schaezman een subgroep, die sympathiseerde met het algemeen kiesrecht en nog enkele andere eigentijdse domigheden. Daarin was die katholieke doordraver een medestander van de protestantse „pseudodottore di Teologia” Kuyper.⁶³

Wie enig weet heeft van de toenmalige politieke schakeringen zal het met mij eens zijn: afgezien van de chargerende en ridiculiserende typeringen ontbrak het Lorenzelli niet aan snel verworven kennis van de Nederlandse verhoudingen. Dat bewijzen in het bijzonder de uitvoerige rapporten die hij over bisschop Bottemanne uitbracht. Voor ons kunnen ze dienen tot een goed begrip van de nog te vermelden moeilijkheden die Schaezman zou gaan ondervinden.

De bisschop van Haarlem was namelijk het late prototype van het Hollandse katholicisme, zoals zich dat in aansluiting bij een lange traditie en onder gebruikmaking van Thorbeckes grondwet van 1848 had ontwikkeld.⁶⁴ Het was binnenkerkelijk georiënteerd, nam genoegen met ontplooiing van een in isolement beleefde religieuze subcultuur, vertoonde rigoristische en aan de nationale cultuur vreemde karaktertrekken, stond nauwelijks open voor de door Leo XIII bevorderde ontwikkelingen op theologisch en filosofisch terrein en steunde op politiek gebied – bij ontstentenis van een Nederlandse conservatieve partij en vanwege een onuit-

63. In chronologische volgorde: SdS, rubr. 256, 1893, fasc. 2, f. 20–24; 1894, fasc. 3, f. 107–110; 1893, fasc. 2, 35–38; 1894, fasc. 3, f. 74–79 en verder Aja, busta 26.

64. Voor Bottemanne: Voets, *Bewaar het toevertrouwde pand*, 123–169. De door mij hier gegeven karakteristiek berust op het totaal van bronnen en literatuur.

roerbare afkeer van het protestantisme – in feite de gematigde liberalen. Tegenover Lorenzelli bepleitte de zeventigjarige kerkvoogd zelfs eens een volledige scheiding van kerk en staat, gelijk die in de Verenigde Staten bestond.⁶⁵ Van het leoniaanse ultramontanisme nieuwe stijl, dat ook in Lorenzelli's instructie tot uiting kwam, moest hij niets hebben. „Jansenistisch-gallicanistisch” noemde de internuntius deze mentaliteit en – mits in kerkelijke zin verstaan – met een zeker recht. De beleden trouw aan het pauselijk gezag fungeerde meer als protest tegen de boze, goddeloze wereld die de souvereiniteit van Christus' stedehouder teniet had gedaan dan als bereidheid om zich open te stellen voor Leo XIII's plannen inzake binnenkerkelijke hervormingen en maatschappelijke aanpassingen. Binnen zijn diocees trad de Haarlemse prelaat op als een strenge paus in het klein, als een echte potentaat, die reeds ten tijde van Spolverini iedere bemoeienis van de zijde van de internuntiatuur had afgewezen. Schaepmans bisschop, de Utrechtse aartsbisschop P.M. Snickers, van wie iedereen zich altijd haastte te zeggen dat hij zo „goed” was, was voor Bottemanne geen portuur. Zelfs de staatssecretaris kon niet tegen hem op. Nadat Rampolla hem op grond van Lorenzelli's berichten eens over een en ander te Rome had onderhouden, moest hij bekennen dat zijn woorden waarschijnlijk weinig zouden uithalen: de Hollandse prelaat scheen ze niet in serieuze overweging te willen nemen.⁶⁶

Dit alles gaf de ontevreden internuntius naar zijn mening voldoende argumenten in handen om nog in het jaar van zijn aanstelling te Den Haag de staatssecretaris te wijzen op het nut van een pauselijk ingrijpen („un atto pontificio per l'Olanda”).⁶⁷ Aanleiding vormde een door Bottemanne aangevraagde onderscheiding voor de priester Eygenraam, die als hoofdredacteur van *De Tijd* de politieke stem van zijn meester liet weerklinken. De internuntius achtte zo'n bewijs van pauselijke tevredenheid misplaatst en zette meteen ook de punten waaraan de paus aandacht moest besteden, helder op een rij. Er moest beter onderwijs worden gegeven op de seminaria en de katholieke colleges; de bisschoppen moesten eendrachtig gaan handelen en eindelijk ook eens metterdaad de bevelen en raadgevingen van Rome opvolgen; er behoorde discipline, onderdanigheid, gehoorzaamheid en eenheid van denken in het katholieke openbare leven van Nederland te komen. Rampolla's reactie was echter zeer terughoudend.

65. SdS, rubr. 256, 1893, fasc. 2, f. 36. Voor Bottemannes liberaal-katholiek gekleurde opvattingen over een individualistische deelneming aan het maatschappelijk leven is zijn in „Herderlijke Brieven” opgenomen vastenbrief van 1887 symptomatisch te noemen.

66. Aja, busta 27, brief 10.10.1893. Van aartsbisschop Snickers werd bij zijn dood opgemerkt dat zijn vastberadenheid gepaard ging met „de beminlijkste goedheid en eene hoog waardige vroomheid, teederheid van gevoel, als van eene vrouw ...” (*De Katholiek*, 107 (1895) 454).

67. SdS, rubr. 256, 1894, fasc. 3, f. 74–79, rapport 1.12.1893.

Alleen inzake de onderscheiding voor Eygenraam, samen met Haffmans de belangrijkste journalistieke tegenstrever van Schaepman, sloot hij zich onmiddellijk bij Lorenzelli's overwegingen aan; alvorens daarover een besluit te nemen wilde de Heilige Vader eerst nader over Nederland geïnformeerd worden. Voor de rest hield de curie zich op de vlakte. Slechts bij gelegenheid moest de internuntius het Nederlandse episcopaat eens wijzen op de wenselijkheid, enkele jonge geestelijken in Rome te laten studeren. Verder vroeg de paus, zo schreef Rampolla, alleen om een uitvoerig rapport over Schaepman, waarin zowel diens positieve kwaliteiten als de klachten die er over hem in omloop waren, gedetailleerd moesten worden belicht.⁶⁸

Over Bottemannes politieke *bête noire* had Lorenzelli zich namelijk evenmin tevreden betoond, zoals we op grond van de hiervoor vermelde uitlatingen al wel konden verwachten. Tussen de Nederlandse „doctor romanus” en de Romeinse monsignore in Nederland heeft een soort haat-liefdeverhouding bestaan. Ondanks allerlei spanningen en wrijvingen waren zij ten principale met elkaar verwant. De politicus houdt er uitstekende ideeën op na voor zover hij een enghartig regionalisme tracht om te zetten in deelname aan de grote belangen van kerk en staat, aldus de internuntius.⁶⁹ Bovendien had deze voor Schaepmans redenaarstalent, intellectuele capaciteiten, apostolische ijver en vooral door niet-katholieken gewaardeerde openheid van optreden een wat jaloerse bewondering. Impulsieve invallen, heftigheid, exuberante woordkeuze, dadendrang en een zekere mate van ijdelheid hadden zij met elkaar gemeen. Precies daar waar zij het met elkaar oneens waren, leidde dat tot felle botsingen. Het betrof twee door Schaepman met elan verdedigde standpunten. Ten eerste: een verregaande uitbreiding van het kiesrecht in de geest van minister Tak van Poortvliets wetsvoorstel. Ten tweede: een voor de arbeidersstand zo voordelig mogelijke interpretatie van de encycliek *Rerum Novarum* (1891) over de sociale kwestie. Het eerste kwam volgens Lorenzelli neer op het verderfelijke algemeen kiesrecht, het tweede op een afglijden naar het goddeloze socialisme.

Schaepman, die aanvankelijk regelmatig de internuntius bezocht om zijn „ottimismo democratico” te verdedigen, kreeg te horen dat zijn buitensporige „demofilia” ongetwijfeld goed was bedoeld; het was zonder meer prijzenswaardig om de arbeidende klasse bij het kerkelijke en politieke leven te betrekken, opdat zij niet ontkerkend zou raken. Maar waarom ging hij nu zo ver, dat de maatschappelijke eendracht en harmonie verlo-

68. Aja, busta 27, antwoordbrief 11.12.1893. Voor het gebrek aan eenheid tussen de Nederlandse bisschoppen, die in deze tijd zelfs niet steeds hun in beginsel eens per jaar te houden vergaderingen lieten doorgaan: H.C. Laan, *De rooms-katholieke kerkorganisatie in Nederland* (Utrecht, 1967) 36–47.

69. SdS, rubr. 256, 1894, fasc. 3, f. 109.

ren gingen? De internuntius achtte de idealen van de christen-democratie – een begrip dat zich op dat ogenblik vanuit België en Frankrijk ook in Nederland begon in te burgeren – geheel uit den boze. Van de „rage om het volk te winnen uit naam van het evangelie” begreep hij niets. Was Christus niet juist, na zoveel goeds voor het volk gedaan te hebben, ten gevolge van een soort algemeen kiesrecht tot het kruis veroordeeld, terwijl Barabbas toen was vrijgelaten en in triomf rondgedragen? Neen, met deze extreme middelen om het volk op zijn hand te krijgen was Schaepman op de verkeerde weg. Dan was de voortreffelijke katholiek Ruys de Beerenbrouck heel wat gematigder en heel wat geschikter om hoofd van de katholieke partij te worden.⁷⁰

Van maart tot en met juni 1894 stapelden de door Lorenzelli in zwierig handschrift volgeschreven papieren zich op in het bureau van de staatssecretaris. Daartoe behoorde al gauw het vertrouwelijke rapport over Schaepman, dat – na hetgeen reeds is vermeld – voor ons niets verrassends meer bevat.⁷¹ Lofwaardige en berispelijke gedragingen werden naast elkaar gezet. Ondanks een aantal door hem kort vermelde roddelverhalen achtte de internuntius de „moralità o purezza di costumi sacerdotali” van de talentvolle clericus boven iedere blaam verheven. Zijn werk voor een katholieke partij, naar het model van die der antirevolutionairen, en voor het inmiddels gevallen coalitiekabinet verdiende eveneens alle lof. Met uitzondering van Ruys, die nu als gouverneur in Limburg zetelde, was hij al zijn kamerclubgenoten intellectueel de baas. Met zijn democratische ideeën was Schaepman echter bezig verdeeldheid te zaaien in het katholieke kamp, terwijl hij daarmee tevens van een tekort aan gezond filosofisch en theologisch inzicht blijk gaf. Bovendien had hij de onhebbelijke eigenschap zelden juist te vinden wat hij niet zelf had bedacht of tot stand gebracht; in dit opzicht was de gemakkelijk sarcastisch of ironisch wordende politicus de meest grove ontkenning van de kwaliteiten die een politieke leider moest hebben. Door middel van een pauselijke onderscheiding hoopt hij alsnog gelijk te krijgen, maar zijn bisschop was daar mordicus tegen. Voor het ogenblik was het meest ergerlijke dat hij weigerde om het manifest van bijna alle katholieke kamerleden te tekenen, volgens hetwelk het verregaande kieswetsvoorstel-Tak ongrondwettelijk was.

Het verzoek waarin Lorenzelli's rapport resulteerde moet wél verrassend worden genoemd. Mocht hij Schaepman „d'ordine superiore” meedelen dat deze in zijn krant *Het Centrum* openlijk moest verklaren zich bij

70. SdS, rubr. 256, 1893, fasc. 2, f. 20–24 en 1894, fasc. 3, f. 107–110. Voor de door hem zelf bewust „christelijk democratisch” genoemde denkbeelden van Schaepman: J.A. Bornewasser, „Schaepman als christen-democraat” in: *Schaepman. Herdenking 11 oktober 1983* ('s-Gravenhage, s.a.) 7–27.

71. SdS, rubr. 256, 1894, fasc. 3, f. 131–135.

de andere katholieken te zullen aansluiten? Mocht hij na eventuele weigering de aartsbisschop vragen om zijn eigenzinnige priester onder bedreiging van straf te dwingen? Mocht hij, als dat ook niet zou helpen, de gezamenlijke bisschoppen tot een openlijke desavouering van Schaepmans krant zien te bewegen? Omdat er vanwege de op handen zijnde verkiezingen *periculum in mora* was, kwam er vanuit Rome een antwoordtelegram in cijfers. Hij mocht niets van dit alles, zo viel daaruit op te maken. De reden stond in het prompt daaropvolgende schrijven te lezen: openlijke maatregelen zouden de situatie alleen maar verslechteren en hem als diplomaat in een scheve positie tegenover de Nederlandse regering brengen. Wat hij alleen mocht doen was echter voor de man die zich zelf ooit schertsenderwijs Leo XIII's „bisschop in politicis” had genoemd, wel zo erg. Hij moest Schaepman vertrouwelijk meedelen dat de Heilige Vader zijn houding inzake het algemeen kiesrecht ernstig betreunde, dit omdat hij daarmee de tot stand gebrachte eenheid verbrak, de katholieke zaak schade berekkende en bovendien, zoals het eufemistisch heette, theorieën verkondigde die niet die van de H. Stoel waren.⁷²

Op 6 april 1894 vervulde Lorenzelli met nauwelijks verholten genoegen zijn opdracht. Het moet de *dies ater* van Schaepmans leven zijn geworden. Terstond nadat hem de jobstijding was meegedeeld, bood de priester-politicus aan, zich uit het politieke leven terug te trekken. De monsignore echter trachtte hem daarvan te weerhouden, zeggende dat hij zich alleen moest matigen. Het onderhoud zou zijn uitwerking niet hebben gemist, zo meende Lorenzelli: nog dezelfde dag zou Schaepman in een verkiezingstoespraak te Amsterdam hebben ontkend ooit de theorie van het algemeen kiesrecht en de volkssouvereiniteit te hebben verdedigd; naar zijn zeggen had hij alleen de tekenen van de moderne democratische tijd verstaan en wilde hij grotere groepen bewust maken van hun politieke verantwoordelijkheid; als vijand van iedere revolutionaire theorie noemde hij zich daarom nu dan ook „pié ultramontano e piú nero” dan wie ook ter wereld.⁷³

De triomferende internuntius beleefde intussen gouden dagen. Onder het schild van „eenheid stichten” begon hij nu ook het samengaan met de antirevolutionairen van Abraham Kuyper in diskrediet te brengen. Diens dagblad *De Standaard* was volgens hem een „vero standardo di Satana”. Het manifest van de katholieke kamerleden noemde hij gematigd conservatief, hetgeen zou passen bij het Nederlandse karakter, dat nu ineens huiselijk en landelijk heette. Nu groeide er bij de monsignore ook waardering voor Bottemanne, die verstandiger zou zijn geworden en zich niet afkerig zou hebben getoond van een Nederlands priestercollege te Rome. Vandaar dat de *Tijd*-redacteur Eygenraam nu wel een pauselijk

72. *Ibid.*, f. 130.

73. *Ibid.*, f. 141-147.

lintje kreeg. Met het aan Schaepman opgelegde spreekverbod om zonder voorafgaande toestemming in het Haarlemse diocees het woord te voeren, wist de conservatieve prelaat natuurlijk nóg een pluspunt bij Lorenzelli te scoren. Er zijn aanwijzingen dat de overijverige internuntius daaraan zelf mede debet was.⁷⁴

In ieder geval wijzen de Vaticaanse stukken uit, dat Bottemanne het Schaepman om de genoemde politieke redenen onmogelijk heeft gemaakt zich in zijn bisdom te uiten. Om dááover zekerheid te krijgen had ik echter niet naar Rome behoeven te gaan. Toen ik me voor eventueel aanvullende gegevens tot de huidige beheerder van het Haarlemse bisdomarchief wendde, wees hij me op stukken die hij recentelijk had weten op te sporen. Daaronder bevond zich verrassenderwijs de minuut van het schrijven waarmee Bottemanne, tien dagen na de zojuist genoemde onheilsdag, het leed van de doctor kwam vergroten. Daar God de leiding van het bisdom aan hem had toevertrouwd en hem daar rekenschap over zou vragen, aldus de bisschop, verbood hij uit naam van de Almachtige aan Schaepman nog verder op te treden in kiesvergaderingen, leesverenigingen en zo meer. Erop vertrouwend niet tot openbare maatregelen gedwongen te worden, verzocht hij om een gehoorzaamheidsverklaring. Onder voorbehoud van zijn recht van appel heeft Schaepman die toen gegeven. De aartsbisschop wist verder zijn priester te bewegen ook in het Utrechtse diocees geen spreekbeurten meer te houden, hetgeen, zo schreef hij Bottemanne, „aan de kandidaten van ‘De Tijd’ zeer ten goede komen zal”!⁷⁵

Voor de beproefde politicus was intussen de maat vol. Hij stuurde een lange brief naar Rampolla met een beschrijving van zijn „situation très-difficile et même très-triste”.⁷⁶ Appel aantekendend tegen het door de Haarlemse bisschop opgelegde verbod, verzocht hij de staatssecretaris om pas dan een oordeel te vellen of te laten vellen, nadat hij een volledige uiteenzetting over de partijpolitieke verhoudingen had kunnen geven. Nu reeds wees de verongelijkte priester erop dat het – bovendien als eenheidsdocument overtrokken – manifest van de katholieke kamerleden het voorstel-Tak weliswaar als ongrondwettelijk beschouwde, maar dat hij zulks naar eer en geweten niet kon inzien. Daarom kon hij ook niet ingaan op de suggestie van de paus het manifest alsnog te tekenen, hetgeen hij de internuntius ook had uiteengezet. Die had hem trouwens inmiddels geschreven, dat het plan om dan maar de Kamer te verlaten, een „tentazione di diavoli” moest heten. Voor het ogenblik was hij, de volksvertegenwoordiger, geen voorstander van algemeen kiesrecht, maar als het ooit zo ver kwam, mochten de Nederlandse katholieken er niet onvoorbereid

74. *Ibid.*, f. 22–23, 151–153, 155–158.

75. Archief Bisdom Haarlem (ABH), 211.111.04/3.

76. SdS, rubr. 256, 1894, fasc. 3, f. 163–164.

tegenover staan. Nog steeds was hij bereid onmiddellijk het politieke toneel te verlaten, maar dan deed hij dat met opgeheven hoofd, als waardig priester en als man van eer. Volgens een ambtelijke notitie op deze brief wachtte de staatssecretaris vervolgens op het in uitzicht gestelde rapport, dat Schaezman blijkbaar niet meer heeft opgesteld. Nadat ten gevolge van de verkiezingsuitslag het voorstel-Tak voorgoed van de baan was, schijnt de kwestie zich geruisloos te hebben opgelost.

Dat was, zij het na nogal wat interne opschudding, ook het geval met een ander opmerkelijk initiatief van Bottemanne. De kennelijk overmoedig geworden bisschop liet kort na de verkiezingen het Tweede-Kamerlid Th. L.M.H. Borret bij zich komen. Hij gaf te kennen de leiding van de politiek in eigen hand te willen nemen ten einde de goede geest in de katholieke partij te laten herstellen. Dit was volgens hem alleen mogelijk, wanneer de kamerclub elke kwestie van enig gewicht waarover geen eenstemmigheid bestond, aan het oordeel van de aartsbisschop zou onderwerpen. Borret moest dit aan zijn collega's meedelen. Het kamerlid was daar natuurlijk fel op tegen. Hij toonde zich verbaasd en verontrust; katholieke volksvertegenwoordigers hadden – waar nodig – *à titre personnel* en in zuiver morele en religieuze zaken altijd overleg gepleegd met hun bisschoppen; maar ten aanzien van de kamerclub als zodanig en in zuiver politieke en tactische vraagstukken zou een dergelijke maatregel, die natuurlijk niet geheim kon blijven, schade doen aan daadwerkelijke invloed op het regeringsbeleid; haar leden zouden immers hun geloofwaardigheid bij andersdenkende collega's verliezen. Niettemin droeg de bisschop Borret op, de kwestie in de eerstvolgende kamerclubvergadering aan de orde te stellen. Bovendien liet hij weten dat zijns inziens de katholieke zaak meer baat had bij een welwillende houding tegenover de gematigde liberalen dan bij een hernieuwde coalitie met de antirevolutionairen. Omdat ondanks enkele brieven over en weer de bisschop niet van zijn besluit was af te brengen, legde het kamerlid de zaak aan Rampolla voor met het verzoek te interveniëren. De staatssecretaris prees in zijn antwoord Borrets voorzichtigheid en omzichtigheid maar wilde niet meer kwijt dan dat hij te zijner tijd met de verschaften gegevens zijn voordeel zou doen. Tegelijkertijd stelde hij kort en zonder namen te noemen Lorenzelli van een en ander op de hoogte met een verzoek om advies.⁷⁷

De internuntius, die intussen de nodige „anti-schaeppmanniana” naar Rome had gestuurd en al lang op de hoogte moet zijn geweest, greep de kans van zijn Haagse leven met beide handen aan. In dit land is er nu eenmaal geen politieke leider te vinden, zo meende hij. Daarom moeten kerkelijke autoriteiten er wel de eenheid handhaven. Zowel de Haarlemse bisschop als enige conservatieve kamerleden waren dat met hem eens. Het

77. *Ibid.*, f. 165–169, 99–100.

hoofd van het episcopaat zou ook de internuntiatuur bij zijn oordeel moeten betrekken. Natuurlijk moest die niet de leiding over de katholieke partij gaan krijgen, maar in hoeveel kwesties – te denken viel aan het herstel van het gezantschap – was ook hij als internuntius niet geïnteresseerd! Hij stelde de staatssecretaris voor om een permanente verbinding tussen de aartsbisschop en de katholieke kamerleden te laten onderhouden en wel door middel van een driemanschap, dat tegelijk zou kunnen functioneren als „*direttrice del partito*”. Als die voorgestelde contacten mondeling bleven, was geheimhouding zeer wel mogelijk. Trouwens, in het niet-katholieke kamp kende men toch ook belangrijke personen die de dienst uitmaakten? Bovendien vond men daar de invloed van bisschoppen heel gewoon: waarom hadden anders liberale politici als Van Tienhoven en Roëll zich voor de verkiezingen respectievelijk tot de Haarlemse en Utrechtse kerkvoogd gewend?⁷⁸

Deze brief van Lorenzelli is het laatste archivalische spoor dat de hier geschetste poging tot een soort klerikale coup heeft nagelaten. Of de staatssecretaris geantwoord heeft, heb ik niet kunnen achterhalen. Wel moet het uitgesloten heten dat de om zijn tact vermaarde Rampolla de plannen van zijn onhandig intrigerende gezant ernstig heeft genomen. Dat de zaak in de katholieke kamerclub aan de orde is geweest, zou kunnen worden afgeleid uit een mededeling in haar eerste notulenboek, volgens welke het in een extra vergadering van 25 juni 1894 behandelde bewust niet was genotuleerd. Zo'n opmerking ben ik voor geen van de jaren nadien nog tegengekomen. Zo er al een goed woord over het wilde plan is gevallen, dan is de praktijk daaraan tegengesteld geweest. Het genoemde en het daaropvolgende notulenboek tonen aan dat de club in haar geheel zich onafhankelijk is blijven opstellen.⁷⁹

De mislukte samenzwering tussen de conservatieve potentiaat Bottemanne en de gematigd progressieve bemoeial Lorenzelli was geboren uit een gemeenschappelijk anti-Schaepmancomplex. Ze had haar gevaarlijke en wonderlijke kanten. Gevaarlijk, omdat er – voor zover ik nu kan zien – voor het eerst, zij het tevens voor het laatst, in de geschiedenis van het Nederlandse katholicisme een klerikale aanslag werd gedaan op de autonomie van het politieke leven en bedrijf. Wonderlijk, omdat Schaepmans geschermd met de christen-democratische idealen twee in menig opzicht verschillend denkende kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders in een soort monsterverbond bijeen bracht. Van de ijdele internuntius, wie het vooral om het diplomatieke succes van een formeel katholieke eenheid ging, kon

78. *Ibid.*, f. 101–104.

79. Archief Roomsche-Katholieke Staatspartij (in Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen), inv. nr. 123 en 124.

men zo iets nog wel verwachten. Bottemannes optreden echter lag, gezien diens opvatting over scheiding van kerk en staat, minder voor de hand.

Toch valt het initiatief van de bisschop wel te verklaren. Katholieke politiek bleef immers voor hem niet meer dan beveiliging van intern-katholieke belangen. Het leoniaanse ideaal van vormgeving aan het maatschappelijke leven overeenkomstig de neothomistische denkbeelden beleet hij slechts met de mond. Zijn traditioneel-katholieke, in het Haarlemse diocees sterk ontwikkelde afkeer van het protestantisme belette hem, om in antirevolutionairen bondgenoten te zien. Waar Kuyper bovendien aan de protestantse versie van de door de bisschop verfoeide christen-democratie vorm was gaan geven, kon deze laatste in een nieuwe christelijke coalitie alleen maar slechte dingen ontdekken. Daartegen moest gemeenschappelijk front gemaakt worden. Zo werd Bottemanne de pleitbezorger van een theocratische eenheid *in politicis* en van een conservatieve politiek, die gebruik bleef maken van een liberaal-constitutioneel kader. Dat was geenszins de programmatisch progressieve eenheid die Schaepman voorstond.⁸⁰ Ondanks de mislukte opzet van zijn klerikale tegenspelers, bleven het voor de priester-politicus, die in die tijd nauwelijks meer de vergaderingen van de katholieke kamerclub bezocht, moeilijke jaren.

De christen-democratische beweging was, zolang Lorenzelli als internuntius fungeerde, het grote struikelblok voor pauselijke steun aan Schaepmans eenheidskoers. De „movimento così detto democratico cristiano”, zo meende de Romein, omdat volgens hem de adjectieven „democratico” en „cristiano” elkaar uitsloten. Daarom rapporteerde hij voortdurend negatief over Schaepmans dagblad *Het Centrum*, dat onder meer sympathiseerde met de ideeën van de Belgische priester Daens, extreem voorvechter van een christen-democratische politiek. Daarom wilde hij in 1895 als nieuwe aartsbisschop van Utrecht een man die beter de politiek-religieuze krachten van het land zou organiseren; het werd de Hilversumse pastoor H. van de Wetering, bij gebrek aan een „echte” man van formaat door Lorenzelli zelf aanbevolen om de te vrezen „ware pest” van de christen-democratie tegen te gaan. Daarom trachtte de internuntius – uiteindelijk met succes – Bottemanne, die zich door Van de Weterings benoeming gepasseerd voelde en zijn ontslag had aangeboden, op de Haarlemse bisschopszetel te behouden. Ondanks de eerder genoemde bezwaren tegen rigorisme en provinciale bekrompenheid was dit episcopale zwaargewicht natuurlijk een veel te dankbare waakhond tegen Schaepman, om hem onverhoeds en onnodig te laten gaan. Was in dit land van het „gallicanismo pratico” niet tenminste één bisschop bereid gebleken de internuntiatuur

80. Zie noot 70.

bij de vaderlandse zaken te betrekken?⁸¹ Samen hadden Bottemanne en Lorenzelli bereikt dat Rampolla de aartsbisschop – het was de „o zo goede” Snickers in zijn laatste maanden – dringend aanspoorde de katholieke pers gedisciplineerder te maken, hetgeen vooral bedoeld was als: Schaepman en zijn aanhangers in het gareel te brengen. Overigens zou de gedrukte bisschoppelijke circulaire die daar pas eind 1896 uit resulteerde, slechts een kortstondig effect sorteren.⁸² Wel werd de persoonlijke verstandhouding tussen Schaepman en Lorenzelli langzamerhand beter. Bovendien gaven de politieke omstandigheden in de eerstvolgende tijd minder aanleiding tot botsingen.

ERKENNING

Nadat Lorenzelli in 1896 was teruggeroepen, braken er voor Schaepman betere tijden aan, allereerst waar het zijn verhouding tot de curie betreft. De nieuwe internuntius Francesco Tarnassi⁸³ was wel uit het goede diplomatenhout gesneden. Wat volgens hem bij de conservatieve katholieke kamerleden aan sociaal inzicht ontbrak, trachtte hij in persoonlijke gesprekken bij te sturen. De internuntiatuur was niet langer een broedplaats van binnenkerkelijke intriges en anti-schaepmanniaanse campagnes, maar werd een bemiddelingsorgaan ten dienste van de katholieke eenheid. In Schaepman zag Tarnassi de aangewezen leider. Hoe jammer was het daarom dat de priester niet altijd geduldig en soepel („paziente e condiscente”) genoeg was om echt hoofd van de katholieke partij te kunnen zijn.⁸⁴

Met die partij was het intussen in opwaartse richting gegaan. Er heerst grote eensgezindheid onder de katholieke politici en welke regering er ook moge komen, ze kan niet zonder hun medewerking, aldus schreef de auditeur van de internuntiatuur juichend naar Rome.⁸⁵ Nadat de katholieke kamerleden het in september 1896 eens waren geworden over de wenselijkheid van een program, had Schaepman onder strikte geheimhouding een concept opgestuurd aan de aartsbisschop, die het bij zijn collega's liet

81. Aja, busta 28, rapporten en notities 13.12.1894, 16.4.1895, 24.5.1895 en 12.9.1895. De Romeinse kritiek op zijn seminarie moet Bottemanne mede tot het aanbieden van ontslag hebben bewogen (J.P. de Valk, „Meer Hollands dan Paaps? De Nederlandse kerkprovincie en ‚Rome’ in de tweede helft van de negentiende eeuw”, *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 27 (1985) 154).

82. SdS, rubr. 256, 1895, fasc. unico, f. 6–8. J.M.H.J. Hemels, „Als één man marcheren. Een curieus geval van kerkelijke perspolitiek”, *Tijdschrift voor Geschiedenis (TvG)*, 87 (1974) 71–77.

83. Tarnassi was auditeur aan de nuntiatuur te München geweest; hij had daar de roep van een soepel en charmant diplomaat en werd „der schöne Uditore” genoemd. (Greipl, „Die Bestände”, 209).

84. Aja, busta 29, minuut van brief 14.2.1897.

85. SdS, rubr. 256, 1897, fasc. 2, f. 2–3.

circuleren. Alleen Bottemanne stelde toen enkele amendementen voor, waaronder openlijke vermelding van een – naar zijn mening door Leo XIII voorgeschreven! – politieke leiding door de bisschoppen: „De Protestanten zeggen het *toch*: en als de zaak zelf door ons openlijk erkend wordt, kunnen we veel gemakkelijker de aanvallen der Protestanten beantwoorden door te verklaren, hoe die leiding moet verstaan worden en waarvoor zij dient.”⁸⁶ De daarmee halsstarrig blijvende prelaat bleef alleen staan. Op hun jaarlijkse conferentie van 1896 besloten de bisschoppen zelfs geen officiële goedkeuring te verlenen en het definitieve program alleen maar ter kennisneming te aanvaarden. Tegelijkertijd kwamen zij overeen dat „HH.DD.HH. de Aartsbisschop en de Bisschoppen vooreerst aan geen priester meer verlot zullen geven zich candidaat te stellen voor het lidmaatschap van de 2de Kamer der St.Gen.”⁸⁷ Het feit dat negen dagen tevoren de Limburgse priester Nolens na felle interne partijstrijd tot kamerlid was gekozen, zal aan dit besluit niet vreemd zijn geweest.⁸⁸ Op 5 mei 1897 kwamen te Utrecht de vijfentwintig katholieke kamerleden en een aantal vertegenwoordigers van alle katholieke kiesverenigingen bijeen, om zich te verenigen op het inmiddels zeven maanden oude program. *Rerum Novarum* was daarin vooropgesteld als de sociale grondwet voor parlementaire activiteit. Het was een gematigd optredende en zich verzoenend presenterende Schaezman die een en ander op deze beslissende bijeenkomst had mogen toelichten en verdedigen. De inhoud van de katholieke politiek was duidelijk in christen-democratische richting opgeschoven.⁸⁹

Er was geen gering resultaat bereikt, te meer wanneer men bedenkt dat het onverzoenlijk lijkende – ook toen al – moest worden verzoend. Immers: de schoolkwestie vroeg om staatsonthouding inzake het onderwijs; de sociale kwestie maakte staatsbemoeyenis op maatschappelijk terrein noodzakelijk. De eenheid van de katholieken vroeg, gezien hun overwegend conservatieve kleur, om een politiek rechts van het midden; de christen-democratie dwong tot een keuze voor gematigd radicaal. De christelijke coalitie vroeg om een scheiding der geesten volgens de „antithese”, de strijd tussen orthodoxie en ongeloof; de geest van openheid-naar-de-wereld en verzoening verzette zich tegen zulk een scherpe opstelling. Voegt men dit geheel van moeilijk te harmoniseren idealen en belangen bij de eerder genoemde binnenkerkelijke tegenstelling, geconcretiseerd in de chronische strijd met Bottemanne, en bij Schaezmans eigen polariserende

86. AAU, Schaezmaniana I, 8.10.1896.

87. AAU, Notulenboek Bisschoppenvergadering I 1895–1920, 21.10.1896.

88. Gribling, *Willem Hubert Nolens*, 39–45. Voor de figuur van de priester-politicus in hedendaags perspectief: K. Walf, „Zur parteipolitischen Tätigkeit der Priester”, *Frankfurter Hefte*, 29 (1974) 397–400; D. van Ooijen, „Priesters in de politiek”, *Concilium*, 1982, nr. 7, 89–94.

89. Witlox, *Schaezman*, III, 58–103.

neigingen, dan wordt het duidelijk waarom de katholieke partij, ofschoon zonder de doctor niet goed denkbaar, zo moeizaam van de grond kwam.

Een periode van groeiende curiale waardering, zo kan men de laatste jaren van Schaepmans parlementaire werkzaamheden betitelen. Het krachtenveld was gelijk gebleven. Om te beginnen was daar de doctor zelf, die zijn christen-democratische idealen in constructieve samenwerking met de telkens zittende regering wilde verwezenlijken en die uit was op openlijke erkenning van deze politiek door het hoogste kerkelijk gezag. Vervolgens was daar de *vox romana* van de internuntiatuur, die bovenal tot eenheid aanspoorde en die op dienovereenkomstige respons van de reeds zo lang gemankeerde partijleider bleef hopen. Verder waren er nog altijd ultraconservatieve tegenstanders die hem om zijn progressieve denkbeelden verdacht bleven maken, hem als de eeuwige egotripper voorstelden en hem voorgoed ten val wilden brengen. Ten slotte bestond er de grote mid-dengroep van katholieke kamerleden, wier bereidheid tot een gezamenlijk optreden zo nu en dan door hem op de proef werd gesteld.

Binnen dit krachtenveld kwamen de verhoudingen voor Schaepman steeds gunstiger te liggen. Zelf wat van zijn scherpe kanten verliezend groeide door zijn toedoen de politieke lading van de katholieke kamerclub in democratische richting, hetgeen omgekeerd zijn feitelijke leiding vergemakkelijkte. De internuntiatuur werd hem meer en meer genegen. Nadat Tarnassi – uit protest tegen het niet-uitnodigen van de H. Stoel op de Haagse Vredesconferentie – de residentiestad in 1899 had verlaten, ontpopte de achterblijvende zaakgelastigde Rodolfo Giovannini⁹⁰ zich zelfs als een regelrecht pleitbezorger van de omstreden priester. Afgezien van de strijd rond de dienstplicht, die na zoveel jaren betrekkelijk weinig katholieke pennen in beweging bracht, zou hij nog slechts éénmaal, vanwege de leerplicht, vrijwel alleen komen te staan. Maar uiteindelijk werden juist de ultraconservatieve bestrijders, die zich tegen zijn in 1901 ook formeel verkregen leiderschap over de kamerclub bleven verzetten, als stokebranden en verstoorders van de eenheid beschouwd. Hier volgen enkele gegevens ter toelichting.

In het voorjaar van 1899 wendde Tarnassi zich tot Bottemanne met het verzoek om een gunstig advies aangaande een pauselijke onderscheiding voor de grote strijder. Vanaf mijn eerste dagen in Den Haag tot aan de dag van gisteren heb ik iedereen over Dr. Schaepman horen spreken, al-

90. Terwijl Tarnassi officieel internuntius bleef tot aan zijn dood in 1902, nam Giovannini de functie waar tot 1910, toen hij vanwege een tegen hem gerichte roddelcampagne werd teruggeroepen (J.P. de Valk, „Criminaliteit en armoede onder de Nederlandse Katholieken: een opmerkelijk rapport van de Vaticaanse zaakgelastigde Giovannini uit 1902”, *DNK*, nr. 18, maart 1984, 23).

dus de internuntius. Terecht! Was hij niet „le plus courageux et le plus intelligent des députés” bij het verdedigen van de rechten van de Kerk en de H. Stoel? Omdat de „plus célèbre des Députés Hollandais” in het diocees van de Haarlemse bisschop woonde, was diens voorafgaand bewijs van instemming vereist. De zaak pakte echter heel anders uit dan Tarnassi had gehoopt. Schaepman had namelijk enige dagen tevoren de woede van Bottemanne opgewekt vanwege zijn openlijke verklaring, zich niet verplicht te gevoelen tegen de voorgestelde leerplichtwet te stemmen. Hoeveel kinderen, zo schreef de bisschop terug, zouden door zo’n wet niet gedwongen worden atheïstisch en socialistisch onderwijs te volgen? Bovendien had de dwarsliggende priester door zijn turbulent en heerszuchtig karakter ook vroeger de eenheid telkens weer in gevaar gebracht. Het zou goed zijn wanneer Rome van de ernstige situatie op de hoogte was.⁹¹

Tarnassi achtte Bottemannes klachten ernstig genoeg om ze aan Rampolla voor te leggen. Vooraf raadpleegde hij alle leden van het episcopaat alsmede een conservatief kamerlid, de Brabander W.P.A. Mutsaers, met de vraag of er wellicht van hogerhand moest worden ingegrepen. Mutsaers was daar vóór en pleitte voor een ernstige waarschuwing aan Schaepman van de kant van Rampolla. Aartsbisschop Van de Wetering, een gewezen biechteling en leerling van Schaepman, verwachtte dat zijn vroegere leermeester de met de katholieke beginselen in strijd zijnde artikelen wel uit de wet zou weten te houden; hij raadde iedere kerkelijke inmenging af. De andere bisschoppen waren van mening dat geestelijken zowel als leken ook in niet-geloofszaken naar hun herder moesten luisteren. Omdat huns inziens de rust in katholiek Nederland dan pas zou zijn weergekeerd, wanneer de lastige doctor voorgoed van het politieke toneel zou zijn verdwenen, vroeg Bottemanne zonder meer om steun vanuit Rome. De Bredase bisschop liet zich tegenover zijn Haarlemse ambtgenoot ontvallen het een ramp voor Kerk en vaderland te vinden dat de buitengewoon professor aan het Utrechtse groot-seminarie al zo lang de toekomstige clergé aan het bederven was. Schaepman zelf kreeg van Tarnassi de gelegenheid zijn standpunt nader toe te lichten en te zeggen hoe hij over een kerkelijke standpuntbepaling dacht. De wet zou, zo redeneerde hij, hoe dan ook worden aangenomen. Derhalve was het verstandiger de regering te steunen om daarvoor in de plaats betere subsidievoorwaarden voor het bijzonder onderwijs te verkrijgen. Bovendien zou er in de praktijk weinig veranderen, want bijna alle kinderen gingen toch al naar school, ook daar waar de voorgeschreven neutraliteit te wensen overliet. Ieder kerkelijk beroep op de katholieke kamerleden achtte hij uit den boze: „spreekbuizen van Rome” zou men hen voortaan terecht noemen.⁹²

91. ABH, 211.111. 04/3, correspondentie van 22 april–9 mei 1899.

92. *Ibid.* en AES, Olanda, pos. 84, fasc. 55, f. 3–41.

Hoezeer het getij veranderd was vergeleken bij vijf jaar eerder, toen de kiesrecht kwestie speelde, blijkt uit het verdere verloop. Nu had het Vaticaan niets geen haast. Wel werd er serieuze aandacht aan de zaak besteed, zodat vier curiekardinalen, in verenigde vergadering van de Congregatie van Buitengewone Kerkelijke Aangelegenheden bijeen, zich er in januari 1900 over bogen.⁹³ Bij mijn weten een unicum in de relatie tussen Nederland en Rome, zoals die sinds het herstel van de hiërarchie (1853) bestond! De eminenties konden het niet eens worden, hetgeen tot een verzoek om nadere informatie leidde. Intussen was Giovannini de curiale penvoerder in Den Haag geworden. Hij stelde zich ten doel een Romeins ingrijpen of zelfs alleen maar advies te voorkomen, daarbij wijzend op de waardige en waarschijnlijk vrucht afwerpende manier waarop zijn protégé zich gedroeg. Zijn woorden zijn niet tevergeefs geschreven: er gebeurde verder niets. Schaepman en zijn vriend M.J.C.M. Kolkman stemden als enige katholieken ongehinderd voor het in gunstige zin geamendeerde leerplichtswetsontwerp.⁹⁴ Overigens is er zowel daarvoor als daarna vanuit Nederland heel wat afgelobbyd in Rome, en wel aan beide kanten. Zo vroeg Schaepman aan Van de Wetering om een geloofsbrief met het oog op een van zijn bezoeken aan Rampolla. Om het de aartsbisschop gemakkelijk te maken, had hij er zelf reeds een concept-schrijven bijgevoegd, waarin stond dat „le Dr. en Th. etc. H.J.A.M. Schaepman” diens volledig vertrouwen genoot en er beginselen op na hield die „simplement catholiques” waren.⁹⁵ Gezien de aanhoudende denunciaties van zijn tegenstanders was dat niet geheel overbodig. Het initiatief waarmee mijn verhaal begonnen is, kon in ieder geval niet worden gehonoreerd; een pauselijke onderscheiding zat er voorlopig niet in.

Dat Schaepman van Romeinse zijde niet veel meer te duchten had, hing kennelijk samen met zijn tegelijk diligente en prudente optreden ten gunste van het aanzien van de paus in verband met de Haagse Vredesconferentie. Voor een weergave van de vele contacten tussen hem en de internuntiatuur inzake deze kwestie is het hier niet de plaats.⁹⁶ Mij gaat het er alleen om te laten zien, hoe Schaepman met het oog op binnenlandse repercussies het Vaticaan in zijn door tact en persoonlijke ambitie ingegeven handelwijze betrok. In september 1899 schreef hij *linea recta* naar Rampolla om te vernemen hoe de katholieke kamerleden zich moesten opstellen bij de beoordeling van de rol die de Nederlandse regering in het diplomatieke spel had gespeeld. Daarbij gaf hij te kennen dat hij, gelet op een te vrezende binnenlandse „godsdienstoorlog”, liefst zo min mogelijk

93. AES, Olanda, pos. 84, fasc. 55, f. 44–58.

94. *Ibid.*, fasc. 56, f. 18–21.

95. AAU, Schaepmanniana II, 7.5.1900.

96. Talrijke stukken hierover bevinden zich in SdS, rubr. 242, 1902, fasc. 3 en 5.

reliëf aan kerkelijke geraaktheden wilde geven. Gelijktijdig vroeg hij de zaakgelastigde om een voor hem prijzend woord van de staatssecretaris, waarmee hij zo nodig zijn medekamerleden kon weerhouden van een gedrag dat niet-katholieken zou choqueren. Nu het een verzoenend optreden gold, dat hem bovendien persoonlijk goed van pas kwam, had de anders zo op onafhankelijkheid gestelde politicus blijkbaar geen moeite met een *Roma loquens*. De kardinaal liet zich echter niet tot een uitspraak verleiden. Door middel van een – voor zijn doen – lange brief aan Giovannini beduidde hij Schaepman, op diens concrete vragen niet te kunnen ingaan. De Nederlandse kamerleden moesten zelf maar zien hoe ze hun trouw aan de paus en hun beduchtheid voor antipapistische reacties wilden combineren.⁹⁷ Ondanks deze curiale distantie is de affaire van de vredesconferentie, die zich vele maanden heeft voortgesleept, Schaepmans praktisch leiderschap ten goede gekomen, terwijl ze zijn imago binnen het Vaticaanse staatssecretariaat vermocht te verstevigen.

De gevolgen konden op den duur niet uitblijven. In het voorjaar van 1901 werd het priester-lid van de volksvertegenwoordiging, dat daarin steeds – ik citeer de desbetreffende breve – „warm en welsprekend de religieuze belangen en de rechten van de H. Stoel” had verdedigd, tot pauselijk huisprelaat benoemd.⁹⁸ Een jaar later werd hij ook nog apostolisch protonotarius. Het gaf hem eindelijk de mogelijkheid om zich bij de opening van het parlementaire jaar in vol prelatenornaat aan politiek Nederland te vertonen. De als „democratisch” bekend staande kamerleden Kolkman, Nolens en L.P.M.H. Baron Michiels van Verduynen steunden hem bij zijn op grotere homogeniteit gerichte leiding van de katholieke club, een activiteit waarbij Giovannini zich door middel van particuliere audiënties niet onbetuigd liet. Aan hem – de archiefstukken wijzen het uit – heeft Schaepman veel te danken gehad. Samen stonden zij bloot aan uitgebreide roddelcampagnes, die menige contra-schaepmanniaan maar ook persoonlijke relatie van de doctor in het Vaticaan hebben doen anti-chambrenen.⁹⁹

Met kardinaal Rampolla en paus Leo XIII stond de zegevierende politicus gedurende de laatste jaren van zijn leven op zeer goede voet. Zoals reeds aan het begin van mijn mededeling is opgemerkt moet hij met beiden contact hebben gehad over de christen-democratische koers van de katholieke partij. Helaas heb ik daarover tot nu toe niets naders kunnen

97. SdS, rubr. 256, 1901, fasc. 3, f. 183–200. De correspondentie vond plaats tussen 5 en 11 sept. 1899.

98. Minuut van de breve in SdS, rubr. 221, 1902, fasc. 2, f. 189.

99. Informatie hierover geven SdS, rubr. 256, 1901, fasc. 3, f. 173–174, 208–210; SdS, rubr. 221, 1902, fasc. 2, f. 197–198, 202–205; SdS, rubr. 256, 1902, fasc. 2, f. 159–165.

achterhalen.¹⁰⁰ Dat sedert de periode-Lorenzelli de verschillende polen binnen het krachtenveld in sterkte veranderd waren, blijkt ook nog uit een uitvoerig rapport van Giovannini, geschreven in oktober 1902. Daarin heette Schaezman iemand die wist dat pauselijke encyclieken, zoals *Rerum Novarum*, er waren om te worden toegepast, terwijl Bottemanne daarin tot een ware gesel van de christen-democratie („vero martello della Democrazia Cristiana”) werd bestempeld.¹⁰¹

Inmiddels had het reeds lang met zijn gezondheid sukkelende kamerlid nog maar weinig zin in het Haagse politieke bedrijf. Het liefst verruilde hij dat voor een verblijf in de eeuwige stad. Hij ambieerde het directeurschap van het Nederlandsch Historisch Instituut dat daar toen in staat van oprichting verkeerde en in 1904 zou worden geopend. Er blijken plannen te hebben bestaan om dit instituut te combineren met een Nederlands priestercollege.¹⁰² Op een dergelijke instelling was, onder verwijzing naar het voorbeeld van andere landen, reeds lang door Rome en de achtereenvolgende internuntii aangedrongen. Zo zag Giovannini haar als hulpmiddel om de rigoristisch-jansenistische en wat bekrompen geest van de Noord-Nederlandse clergé langzamerhand om te buigen in een „spirito più largo”. Van daaruit zouden jonge geestelijken die voor het onderwijs aan een groot-seminarie waren voorbestemd, een degelijke neoscholastieke vorming aan de Romeinse theologica kunnen opdoen. In het Vaticaan verwachtte men dat er zodoende op wat langere termijn van het katholieke geloof ook een grotere aantrekkingskracht op de Nederlandse samenleving zou kunnen uitgaan.¹⁰³ Slechts na veel aandringen hebben de Nederlandse bisschoppen in de oprichting van een college toegestemd. Als voorwaarde stelden zij dat de rector een Nederlander zou zijn. Het heeft niettemin tot 1930 geduurd voordat het bedoelde convict tot stand kwam.¹⁰⁴

100. Vgl. Schaezmans wat kryptische reactie op de encycliek *Graves de communi re* (1901), waarmee Leo XIII aan de christen-democratie haar politiek karakter wilde ontnemen (Schaezman, *Chronica*, 125–131). Om onder meer Bottemanne te ontzien, was Schaezman al eerder deze naam voor zijn politieke streven gaan vermijden, hetgeen hij op de van hem bekende overdrijvende wijze formuleerde: „Sinds jaren is het woord democratie niet over mijn lippen of uit mijn pen gekomen.” (AAU, Schaezmanniana I, brief aan Van de Wetering, 13.4.1899).

101. De Valk, „Criminaliteit”, 33.

102. SdS, rubr. 256, 1903, fasc. 2, 7.9 en 2.10.1902. De onder 1903 opgeborggen stukken hebben nog geen folionummer.

103. *Ibid.*, 2.10.1902. De „doctor romanus” Schaezman was reeds lang een voorstander van een dergelijk college en niet alleen in dit opzicht „ultramontaanser” dan het Nederlandse episcopaat. Voor zijn persoonlijk gekleurd neothomisme: L. Winkeler, „Dr. H.J.A.M. Schaezman, St. Thomas van Aquino” in: *Jaarboek 1985 van de Werkgroep Thomas van Aquino* (Utrecht, 1986) 117–125.

104. Over de weerstand van de bisschoppen tegen de oprichting merkte de rector van het Duitse priestercollege in 1901 op: „Die holländischen Bischöfe sind eigentümliche Her-

De pauselijke zaakgelastigde achtte overigens de nieuwbakken apostolisch protonotarius niet geschikt voor een functie in Rome. Daarenboven: hij mocht in Nederland toch niet gemist worden? Hetgeen eigenlijk niet mocht, geschiedde toch. Tijdens een als herstelperiode bedoeld verblijf te Rome stierf op 21 januari 1903 de priester-politicus Schaezman. Diep onder de indruk berichtte de Haagse curiefunctaris naar Rome wat volgens hem de teneur was van de Nederlandse perscommentaren: de grootste man van onze generatie is heengegaan!¹⁰⁵

BESLUIT

Welke meer algemene conclusies vallen er in samenhang met de geschetste ontwikkeling nog te trekken? Ik noem er drie.

1. Aan het begin van de twintigste eeuw stond katholiek Nederland, vooral dank zij Schaezman, midden in een emancipatieproces dat evenzeer wordt gekenmerkt door ultramontaniserende, op het Rome van Leo XIII gerichte krachten als door een groeiend engagement met het nationale leven. Voor het laatstgenoemde aspect verwijs ik naar een artikel dat enige jaren geleden is verschenen.¹⁰⁶ Het ultramontaniseringsproces, dat zijn neerslag vond in de curiale appreciaties van Schaezman, werd begunstigd door de omstandigheid dat de priester-politicus, de internuntiatuur en staatssecretaris Rampolla, met op de achtergrond de hoogbejaarde Leo XIII, elkaar op een voor de toekomst richtinggevende wijze vonden. *In politicis* waren de schaezmانيين in opmars. *In religiosis* werd de koers die van de relatief milde en ruimte latende Utrechtenaar Van de Wetering, niet die van de rigoristische en kortzichtige Haarlemmer Bottemanne.

2. Door deze meer internationale oriëntering zou het Nederlandse katholicisme enerzijds een spirituele vernieuwing alsmede een intellectuele verbreding ondergaan, anderzijds kreeg het een meer uniform rooms-katholiek karakter.

ren, die zwar sehr römisch-katholisch, aber Autokraten sind und über die offizielle Führung mit Rom nicht hinausgehen. Im Jubeljahre ist einzig aus Holland kein Bischof nach Rom gepilgert. Nirgendwo dürfte ein päpstlicher Legat eher ein Null sein, als der Internuntius in Holland. Diese chinesische Mauer würde durchbrochen werden durch ein solches Kollegium." (E. Gratz, *Anton de Waal (1837-1917) und der Campo Santo Teutonico* (Rome-Freiburg-Wenen, 1980) 93). Over de – in tegenstelling tot die van Schaezman – gereserveerde houding van het episcopaat tegenover pelgrimages naar Rome o.a.: SdS, rubr. 256, 1886, fasc. 2, 145-152.

105. SdS, rubr. 256, 1903, fasc. 2, 23.1.1903. Lorenzelli roemde postuum in zijn tegenstander van weleer „la droiture d'un enfant et la puissance d'un géant" (AAU, Schaezmaniana I, 22.1.1903).

106. J.A. Bornewasser, „De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland", *TvG*, 95 (1982) 577-604.

3. Voor Frankrijk hebben Mayeur en Poulat¹⁰⁷ met kracht van argumenten gewezen op het ambivalente karakter dat de christen-democratie vertoonde als het gaat om de tegenstelling tussen intransigent en reconciliant. Enerzijds lag zij in het verlengde van het liberaal-katholicisme voor zover zij de vervreemding tussen moderne wereld en geloof wilde opheffen. Anderzijds bezat haar inhoudelijke, sociaal-katholieke component de geslotenheid en onverzoenlijkheid die iedere duidelijk afgebakende ideologie eigen zijn. De eigen-aardige Nederlandse aspecten van die ambivalentie komen, zo meen ik te hebben aangetoond, scherp tot uiting in de tegenstelling tussen de „bisschop in politics” Schaepman en de „echte” bisschop Bottemanne. Begripstegenstellingen als liberaal-katholiek versus ultramontaans, gematigd versus fervent, intransigent versus reconciliant, wereldaanvaardend versus gettovormend, open- versus gesloten-katholiek, conservatief versus christen-democratisch – ze zijn alle aan een samenhangende herijking toe, die rekening houdt met de typisch Nederlandse maten en gewichten. Niet zozeer met een moderne Schaepman-biografie als wel met een sociaal-culturele analyse van de negentiende-eeuwse ideeën en mentaliteit in katholiek Nederland is de geschiedschrijving gebaat. De Vaticaanse archieven zijn voor het daartoe te verrichten onderzoek een belangrijke bron.

107. J.-M. Mayeur, „Catholicisme intransigeant, catholicisme social, démocratie chrétienne”, *Annales – Economies, Sociétés, Civilisations*, 27 (1972) 483–499; E. Poulat, „L’Église romaine. Le savoir et le pouvoir”, *Archives de sciences sociales des religions*, 37 (1974) 5–21; E. Poulat, „La démocratie mais chrétienne” in: idem, *Église contre bourgeoisie* (s.l., 1977) 135–172.